

A. van den Ham
J.A.A.M. Verstegen
H.C. Greven

Publicatie 3.168

MEER NATUUR OP LANDBOUWBEDRIJVEN?

"Dus wij doen het niet goed?"

Februari 1998

L27-3.168
B
REV

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO)

952720

REFERAAT

MEER NATUUR OP LANDBOUWBEDRIJVEN? "DUS WIJ DOEN HET NIET GOED?"

Ham, A. van den, J.A.A.M. Verstegen en H.C. Greven

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1998

Publicatie 3.168

ISBN 90-5242-430-6

83 p., fig., tab., bijl.

De bedrijfsstrategie van de melkveehouder bepaalt hoofdzakelijk in hoeverre agrarisch natuurbeheer met de bedrijfsvoering kan worden verweven. Er zijn melkveehouders met een integratiegerichte en melkveehouders met een productiegerichte bedrijfsstrategie. Integratiegerichte melkveehouders stellen hoge producties niet centraal als kritische succesfactor. Ze zijn meer geneigd signalen uit de maatschappij in de bedrijfsvoering te integreren. Productiegerichte melkveehouders zien hoge producties wel als de kritische succesfactor. Ze voelen zich bedreigd in hun strategie als ze maatregelen moeten nemen die de productie benadelen.

De integratiegerichte strategie leidt tot een hoger inkomen. Dat komt vooral doordat boeren met een integratiegerichte strategie lagere kosten realiseren.

Versillen in bedrijfsstrategie biedt kansen voor diversiteit op gebiedsniveau. Bovendien zijn bedrijfsstrategieën niet star. Bijsturing van de bedrijfsstrategie kan leiden tot betere bedrijfsresultaten, gecombineerd met meer mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer.

Onvrede bij boeren, veroorzaakt door minder goede ervaringen met maatschappelijke organisaties, beleidsinstanties en de politiek leidt er overigens toe dat integratiegerichte boeren "nee, tenzij" zeggen tegen agrarisch natuurbeheer terwijl bij goede ervaringen productiegerichte boeren een voorzichtig "ja, mits" laten horen.

Communicatie op basis van de interactieve benadering, gecombineerd met convenanten met regionale verenigingen van boeren en het vaststellen van flexibele doelstellingen op gebiedsniveau leidt volgens ons tot resultaten die door boeren gedragen worden en daardoor een hoog gehalte aan duurzaamheid hebben.

Melkveehouderij/Biologische bedrijfsvoering/Agrarisch natuurbeheer/Netwerksturing/Interactie/Natuurbeleid

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

Blz.

WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	13
2. MATERIAAL EN METHODE	15
3. RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE EN DE DISCUSSIE TIJDENS DE WORKSHOPS	17
3.1 Inleiding	17
3.2 Algemene beeld van de discussie	17
3.3 Indeling van de veehouders in groepen	19
3.4 Enquêteresultaten	20
3.4.1 Doelstelling en strategie van de melkveehouder	21
3.4.2 Informatiebronnen waarop melkveehouders zich richten	25
3.4.3 Knelpunten en oplossingsrichtingen	26
3.4.4 Denken over de invloed van de maatschappij	28
3.4.5 Denken over natuur en kennis van agrarisch natuurbeheer	29
3.4.6 Argumenten voor of tegen vormen van agrarisch natuurbeheer	33
3.4.7 Beloningsvormen	37
3.5 Conclusies	38
4. TECHNISCHE EN ECONOMISCHE VERSCHILLEN TUSSEN DE BEDRIJVEN MET VERSCHILLENDE GERICHTHEID	40
4.1 Inleiding	40
4.2 Bedrijfstechnische gegevens en resultaten	41
4.3 Bedrijfseconomische resultaten	45
4.4 Conclusies	47
5. MOGELIJKHEDEN VOOR HET BENUTTEN VAN KANSEN	49
5.1 Inleiding	49
5.2 Mogelijke aangrijpingspunten voor instrumentarium	49
5.2.1 Mogelijkheden van communicatie	50
5.2.2 Convenanten met regionale verenigingen van boeren	53
5.2.3 Conclusies	56

	Blz.
6. PERSPECTIEVEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN NATUURWAARDEN IN VEENWEIDEGEBIEDEN	58
6.1 Inleiding	58
6.2 Perspectieven voor ontwikkeling van natuurwaarden	58
6.3 Vier vormen van agrarisch natuurbeheer	60
7. DISCUSSIE	62
7.1 De gerichtheid van de veehouder: bedrijfsstijl?	62
7.2 Bedrijfseconomische verschillen tussen de groepen	64
7.3 Akkerbouw	65
7.4 Interactie als hoeksteen van stimuleren	67
8. CONCLUSIES	70
9. AANBEVELINGEN	72
9.1 Landbouw (bedrijfsleven)	72
9.2 Beleid	72
9.3 Kennisinstellingen	73
9.4 Voorlichting	73
LITERATUUR	74
BIJLAGEN	77
1. Samenvatting van de denklijnen van de integratiegerichte melkveehouder en de productiegerichte melkveehouder	78
2. Minima en maxima van enkele bedrijfsgegevens per bedrijfsgroep, ingedeeld naar gerichtheid (gespecialiseerde melkveebedrijven, boekjaar 1995/1996)	83

WOORD VOORAF

In de tweede helft van 1996 heeft de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij het programma Landbouw en Natuur (304) opgestart. Het doel van dit programma is onderzoek naar de volgende aspecten:

- welke natuur- en ecologische kwaliteiten zijn waar, in welke mate en hoe te realiseren;
- welke ecologische kwaliteiten op bedrijfs- en lokaal niveau zijn inpasbaar en welke aanpassingen in bedrijf en beheer zijn nodig, wat zijn de kosten en wat is het effect op natuur en landschap;
- wat is de afweging tussen ecologie en economie op bedrijfsniveau, welke mechanismen spelen hierbij een rol en wat is het effect van verschillende beleidsinstrumenten?

Het onderzoek is een samenwerking tussen AB-DLO, IBN-DLO, ID-DLO, IPO-DLO, LEI-DLO en SC-DLO. LEI-DLO is vooral betrokken bij de tweede en derde doelstelling van het programma. Daarvoor is het project "Perspectieven van natuur op landbouwbedrijven, afweging tussen ecologie en economie en effecten van beleidsinstrumenten" opgezet. In 1997 is in dit project samenwerking door LEI-DLO en IBN-DLO. Het project wordt in 1998 voortgezet.

Een belangrijk onderdeel van dit project was het houden van workshops met melkveehouders die een LEI-DLO-boekhouding hebben en dus gegevens aanleveren voor het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Doel daarvan was het verkrijgen van inzicht in de afwegingsmechanismen die een rol spelen bij het inpassen van natuur in het melkveebedrijf.

De werkverdeling was als volgt: A. van den Ham en J.A.A.M. Verstegen (beiden van LEI-DLO) verzorgden de opstelling, de uitwerking en de analyse van de gegevens. H.C. Greven (IBN-DLO) heeft de vormen van agrarisch natuurbeheer ten behoeve van de workshop opgesteld. Genoemde medewerkers werkten allen mee aan de bijeenkomsten met de veehouders. Het projectleiderschap en het schrijven van de publicatie berustte bij A. van den Ham met uitzondering van hoofdstuk 6, dat geschreven is door H.C. Greven.

Wij willen de melkveehouders bedanken voor de tijd die zij in dit project hebben gestoken. Zij hebben op een enthousiaste wijze aan de bijeenkomsten meegewerkt. Zonder hun medewerking zou dit onderzoek niet mogelijk zijn geweest. De ondertitel van deze publicatie is ontleend aan de primaire reactie van één van de melkveehouders toen hem zijn medewerking werd gevraagd.

De directeur,

A.B.J. Sepers
Wageningen

De directeur,

L.C. Zachariasse
Den Haag

Februari 1998

SAMENVATTING

In deze publicatie hebben we beschreven hoe melkveehouders in de veenweidegebieden denken over de mogelijkheden van verweving van agrarisch natuurbeheer in hun bedrijfsvoering en welke achtergronden bij hun mening een rol spelen. Daarvoor is een drietal workshops georganiseerd met melkveehouders die een LEI-DLO-boekhouding bijhouden. De workshops werden gehouden in het noordelijk veenweidegebied, in het veenweidegebied van West-Utrecht en Zuid-Holland benoorden de Lek en in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden. De opzet van de workshops bestond uit het invullen van een enquête, afgewisseld met momenten van discussie. We hebben vier vormen van agrarisch natuurbeheer opgenomen, namelijk weidevogelbeheer, soorten- en bloemrijk grasland, sloten- en slootkantbeheer en landschapsbeheer.

Uit een voorstudie met bedrijfsgegevens van melkveehouders met een LEI-DLO-boekhouding was reeds gebleken dat melkveehouders die natuur in hun bedrijf hebben opgenomen een hogere arbeidsopbrengst hebben dan hun collega's die dat niet doen. Die hogere arbeidsopbrengst is niet te verklaren uit de opbrengsten voor natuur, maar bleek een gevolg te zijn van de bedrijfsstrategie. Daarom hebben we de gegevens van de workshops gekoppeld met de bedrijfstechnische en de bedrijfseconomische gegevens van de melkveehouders. De relatie van de gerichtheid op verweving van agrarisch natuurbeheer met de bedrijfsstrategie kan daarmee worden verduidelijkt.

Bij de uitwerking van de resultaten bleek de mate van gerichtheid op verweving van agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsvoering te berusten op een breed, geïntegreerd denkkader. We konden twee hoofdgroepen onderscheiden, namelijk een integratiegerichte groep en een productiegerichte groep.

We hebben een duidelijke relatie gevonden tussen de mate van integratie- of productiegerichtheid en de doelstellingen, de bedrijfsstrategie, het denken over de invloed van de maatschappij, het denken over natuur in het algemeen en op het landbouwbedrijf in het bijzonder, knelpunten en oplossingen daarvoor en de argumenten voor of tegen de voorgelegde vormen van agrarisch natuurbeheer. Bovendien blijkt er een duidelijke samenhang te zijn met de bedrijfstechnische en de bedrijfseconomische resultaten.

Bij integratiegerichte melkveehouders staan doelstellingen als plezier in het werk en de wereld voeden hoog genoteerd. In hun strategie richten zij zich niet op bepaalde specifieke onderdelen van de bedrijfsvoering. Integratie van het geheel vinden zij belangrijker voor het economisch resultaat. Signalen uit de samenleving dienen naar hun mening in de bedrijfsvoering te worden geïntegreerd. Zij zien daarom andere knelpunten en oplossingsrichtingen dan hun productiegerichte collega's. Oplossingen die zij noemen, zijn het aanbieden van landschapsbeheer, streekproducten en omschakelen naar een biologische bedrijfsvoering voorzover dat nog niet is gebeurd. Vergroting van de be-

drijfsomvang staat als oplossingsrichting niet erg hoog genoteerd. Bijna alle biologische melkveehouders zijn sterk integratiegericht en kiezen voor een eenvoudig bedrijfssysteem. (Sterk) integratiegerichte melkveehouders voelen zich minder bedreigd door een eventuele productiedaling die door agrarisch natuurbeheer wordt veroorzaakt omdat een hoge productie voor hen geen kritische succesfactor is. Zij zijn meer geneigd de voordelen van agrarisch natuurbeheer te zien, zoals verbetering van het imago naar de samenleving, het wonen in een mooie omgeving of het genereren van extra inkomen.

Productiegerichte melkveehouders hebben naast plezier in het werk een hoog inkomen als doelstelling centraal staan. Zij hebben vooral oog voor hoge (grasland- en melk)producties, een hoge voederwaarde van het eigen ruwvoer en eigen mechanisatie. Dat vinden zij bepalend voor het bedrijfseconomisch resultaat. Productiegerichte veehouders voelen zich door agrarisch natuurbeheer meer bedreigd omdat een voor hun waarneming kritische succesfactor, een hoge productie, daarmee onder druk komt te staan. Zij zien minder snel voordelen in agrarisch natuurbeheer behalve waar het gaat om het opnemen in het bedrijf van extra grond met een natuurdoelstelling. Daarin zien zij mogelijkheden om een vooral door hen genoemd knelpunt mede op te lossen: de MINAS-normen. Vergroting van de bedrijfsomvang zien deze veehouders als belangrijkste oplossingsrichting.

Maatregelen ten behoeve van agrarisch natuurbeheer die belangrijke gevolgen voor de productie hebben, worden minder gemakkelijk met de agrarische bedrijfsvoering verweven naarmate de veehouder productiegerichter denkt. (Sterke) verlaging van het stikstofniveau is zo'n maatregel. Ook integratiegerichte veehouders echter hebben moeite met maatregelen die de productie sterk nadelig beïnvloeden. Verhoging van de grondwaterstand is zo'n maatregel.

De bedrijfsstrategie van de veehouder heeft dus gevolgen voor de manier waarop hij aankijkt tegen de mogelijkheden van verweving van landbouw en natuur op bedrijfsniveau. Dat is ook te merken aan de argumenten die hij noemt voor of tegen agrarisch natuurbeheer. De argumenten van productiegerichte melkveehouders zijn vooral terug te voeren op de vrees die zij hebben voor aantasting van de (melk of grasland) productie. Productiegerichte melkveehouders zeggen ook vaker dat de gevolgen van productiedaling en/of extra arbeid moeten worden vergoed als opname van agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsvoering aan de orde is. Integratiegerichte boeren vinden dat voor vormen van agrarisch natuurbeheer die gemakkelijk zijn in te passen niet betaald hoeft te worden.

Frappant is de ervaring die we opdeden op het gebied van kennis van vormen van resultaatbeloning. Op de vraag hoeveel vergoeding een veehouder kan krijgen voor een meter slootkant wanneer er vier plantensoorten uit een bepaalde reeks voorkomen, werd vaak een veel hoger bedrag ingevuld dan de vergoeding die hiervoor tot nu toe wordt gegeven. Voor een gruttoneest is dat precies omgekeerd: daar werd meestal een veel lager bedrag ingevuld dan nu wordt betaald.

Er is overigens iets wat de relatie van de integratie- of productiegerichtheid van melkveehouders met de mogelijkheden die zij zien voor agrarisch na-

tuurbeheer enigszins overheerst. Dat is een algemeen gevoel van onbehagen dat toe te schrijven is aan de ervaringen die boeren hebben met overheden, maatschappelijke organisaties en de wijze waarop naar hun waarneming de samenleving en vooral de politiek tegen de landbouw aankijkt. Er bestaan grote verschillen in beeldvorming, ook voor wat betreft de vraag wat onder natuur moet worden verstaan. Vooral door verschillen in ervaring en beeldvorming komen nuances tussen de drie gebieden naar voren. Die nuances worden dus niet zozeer veroorzaakt door verschillen in gerichtheid. In het noorden komt de frustratie over bovengenoemde aspecten het meest naar voren. Daar zeggen zelfs integratiegerichte veehouders "nee, tenzij" tegen natuur. In de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden klinkt daarentegen een "ja, mits" van productiegerichte boeren. Zeer waarschijnlijk speelt de ervaring die men daar heeft opgedaan met het werken via convenanten een belangrijke rol: men gelooft weer in eigen kunnen, men voelt zich weer serieus genomen. Dat is een belangrijk aspect.

Uit de koppeling van de gerichtheid van de melkveehouders met de gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO blijkt dat er een relatie is met de bedrijfstechnische en -economische resultaten:

- de verkaveling en de ontwatering zijn beter op bedrijven van integratiegerichte melkveehouders. De moderniteit van deze bedrijven is niet minder;
- productiegerichte melkveehouders hebben een grotere melkproductie per hectare hoewel de statistische betrouwbaarheid hiervan niet sterk is;
- integratiegerichte veehouders hanteren lagere inputs voor kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Er is daardoor sprake van lagere mineralenoverschotten;
- integratiegerichte melkveehouders hanteren een voorzichtiger voerstrategie. Dat leidt gemiddeld tot een iets lagere melkproductie per koe, maar statistisch is dat niet betrouwbaar;
- integratiegerichte melkveehouders realiseren een hogere arbeidsopbrengst en een beter nettobedrijfsresultaat. Dat wordt vooral veroorzaakt door lagere kosten. Ook het totaal gezinsinkomen is bij integratiegerichte melkveehouders hoger.

Het realiseren van lage kosten is vooral een gevolg van de *strategie* van de integratiegerichte melkveehouder. Die zelfde strategie leidt er toe dat er meer ruimte is voor verweving van landbouw en natuur op bedrijfsniveau. Verweving van landbouw met agrarisch natuurbeheer hoeft dus niet op gespannen voet te staan met economische duurzaamheid.

Stimuleren is niet alleen een kwestie van geld. We zagen al dat vooral integratiegerichte boeren van mening zijn dat niet voor alles hoeft te worden betaald. Bovendien blijken ervaringen met beleidsinstanties en maatschappelijke groeperingen, de beeldvorming en de waardering die boeren ontvangen een grote rol te spelen bij het kunnen benutten van mogelijkheden. Belangrijke instrumenten zijn naar onze mening communicatie via een interactieve benadering tussen belanghebbenden en het werken via convenanten met regionale verenigingen van boeren.

Het doel van interactie is tweeledig:

- meer begrip voor elkaars mogelijkheden en wensen zodat boeren zich door de samenleving weer serieus genomen voelen en negatieve ervaringen die bij boeren leiden tot het zich afzetten tegen agrarisch natuurbeheer verdwijnen;
- gebruikmaken van de mogelijkheden van strategiewijziging door boeren.

Productiegerichte veehouders hebben als belangrijke *doelstelling* het behalen van een hoog inkomen, maar gezien de resultaten van deze studie is het de vraag of zij daarvoor de beste *strategie* hanteren. Contact met integratiegerichte collega's kan mogelijkheden bieden de strategie *binnen de eigen mogelijkheden* bij te sturen. Dat kan tot het inzicht leiden dat:

- aanpassing van de bedrijfsstrategie meer mogelijkheden biedt om de eigen doelstellingen te realiseren;
- agrarisch natuurbeheer beter te verweven is dan eerst werd gedacht.

Voorbeelden van interactie:

- openstellen van landbouwbedrijven door boeren voor de samenleving;
- bijeenkomsten van boeren, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, beleidsinstanties en kennisinstellingen met onderling uiteenlopende ideeën;
- inschakelen van bij de doelgroep hoog scorende informatiebronnen. Bepaalde informatiebronnen scoren juist bij de overgangsgroepen (nuance-integratie- en nuance-productiegericht) hoog. Dat zijn onder meer bedrijfsbezoeken bij collega's, boekhouder/boekhoudkantoor, DLV, LTO, CLM en studieclubs;
- versterken van netwerken van boeren die elkaar informeren;
- gebruik maken van spelsimulaties of experimentele economie.

Via convenanten met regionale verenigingen van boeren is het mogelijk op gebiedsniveau in te spelen op:

- het gebruik maken van verschillen in bedrijfsstrategie; dat geeft mogelijkheden voor diversiteit in een gebied;
- het stimuleren van contacten tussen boeren met verschillende bedrijfsstrategieën; dat kan leiden tot het aanpassen van de eigen strategie. Daardoor kunnen meer mogelijkheden ontstaan voor verweving van natuur op bedrijfsniveau;
- het verminderen van de angst dat meer natuur op lange termijn leidt tot nadelige gevolgen voor de productiemogelijkheden;
- combinatiemogelijkheden op bedrijfsniveau, dat kan leiden tot onvermoede resultaten;
- het teruggeven aan boeren van het geloof in eigen kunnen en zich weer serieus genomen voelen. Dat is een belangrijk aspect bij stimulering.

Belangrijke onderdelen zijn:

- flexibiliteit bij het vaststellen en realiseren van doelstellingen;

- integrale benadering bij de planvorming;
- ondersteuning, begeleiding en beloning.

In beleidskringen horen we nog wel eens de vrees dat bijvoorbeeld beloning op resultaat niet zou werken omdat na de meting van het resultaat er gevaar zou bestaan dat boeren de situatie weer in de oude staat terugbrengen. Wij denken dat die vrees ongegrond is *als een interactieve benadering van communicatie* de hoeksteen van stimuleren wordt. Dan wordt gedrag *verinnerlijkt*. Waar dat toe leidt? Daarvoor citeren we enkele deelnemers:

"De boer wil vrij zijn in zijn manier van aanpak en hij wil voelen dat hij het vertrouwen heeft. *Hij vindt het plezierig als hij resultaat ziet van iets waarvoor hij zelf heeft gekozen.*"

"Geld stimuleert, *maar ook het constateren dat maatregelen resultaat opleveren.*"

Uit deze citaten blijkt dat het op deze wijze bereikte resultaat wordt gekoesterd en niet om zeep gebracht!

1. INLEIDING

Aanleiding

De Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij wil de rol van particulieren bij het natuurbeleid versterken. Bij het beheer van natuur en landschap zal meer gebruik worden gemaakt van de eigen inzet en verantwoordelijkheid van eigenaren en gebruikers. Daarbij gaat het niet alleen om beheer binnen de Ecologische Hoofdstructuur maar ook daarbuiten (MLNV, 1995). Het Ministerie wil een betere aansluiting realiseren tussen de doelen, de instrumenten en de middelen voor het beheer van natuur, bos en landschap. Er wordt daarvoor een grote rol toegekend aan sturing op resultaat, ook wel verwoord als "outputsturing" (MLNV, 1997).

Het Ministerie heeft een opdracht verstrekt aan de Dienst Landbouwkundig Onderzoek om na te gaan welke perspectieven er zijn voor natuur op landbouwbedrijven. Enkele vragen zijn:

- op welke wijze en op welk niveau past natuur op landbouwbedrijven;
- hoe kan natuur op deze bedrijven worden gestimuleerd;
- welke instrumenten kunnen daarvoor worden ingezet?

Probleemstelling

Uit een voorstudie met bedrijfsgegevens van melkveehouders met een LEI-DLO-boekhouding was reeds gebleken dat de bedrijfseconomische resultaten van melkveehouders die natuur in hun bedrijf hebben opgenomen een hogere arbeidsopbrengst hebben dan hun collega's die dat niet doen (Van den Ham et al., 1998). Die hogere arbeidsopbrengst is niet te verklaren uit de opbrengsten voor natuur, maar bleek een gevolg van de bedrijfsstrategie. Hoe de relatie van de gerichtheid op verweving van agrarisch natuurbeheer met de strategie en de bedrijfsresultaten precies moet worden gelegd, is echter nog onvoldoende duidelijk. Als we daarvan meer weten, is het beter mogelijk om aan te geven hoe natuur in bedrijfsstrategieën past en welke mogelijkheden er zijn om de bedrijfsvoering aan te passen. Door boeren mogelijkheden voor te leggen en hun reacties te koppelen aan de gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO kunnen we de verbinding tussen de bedrijfsstrategie, de bedrijfsresultaten en de mogelijkheden voor natuur leggen. Met deze informatie zijn er meer mogelijkheden om met de gegevens van bedrijven verkenningen uit te voeren die inzicht geven in de sociaal-economische kansen van ecologisch gewenste situaties. Dan ontstaat er ook meer zicht op de mogelijkheden om natuur op landbouwbedrijven te stimuleren en is een inschatting mogelijk van de uitwerking van beleidsinstrumenten.

Doel van de publicatie

In het vervolg van het project "Perspectieven van natuur op landbouwbedrijven, afweging tussen ecologie en economie en effecten van beleidsinstrumenten" hebben we er voor 1997 voor gekozen meer te weten te komen van de achtergronden die bij melkveehouders in veenweidegebieden een rol spelen bij hun denken over natuur. In deze verkenning gaat het vooral om inzicht in de breedte van meningen, afwegingen en mogelijkheden bij melkveehouders:

- hoe denken zij over natuur in het algemeen en over de mogelijkheden op hun bedrijf in het bijzonder;
- welke afwegingen spelen bij hen een rol bij de ontwikkeling van hun bedrijf en welke plaats heeft natuur daarin;
- kunnen we hun reacties ook herkennen in hun bedrijfstechnische en bedrijfseconomische gegevens?

Deze publicatie is een tussenresultaat van het project. In 1998 wordt het resultaat van deze publicatie gebruikt voor verdere uitwerking.

Opzet van de publicatie

In hoofdstuk 2 staan het materiaal en de methode beschreven. De resultaten van de enquête die we tijdens workshops met melkveehouders hebben gehouden, staan in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 koppelen we de gegevens uit de enquête aan de technische en economische gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Daarin komt naar voren in hoeverre verschillen in gerichtheid en strategie tussen boeren herkenbaar zijn in de bedrijfstechnische en -economische gegevens. In hoofdstuk 5 gaan we in op de mogelijkheden om via instrumentarium kansen te benutten. In hoofdstuk 6 hebben we de vier vormen van agrarisch natuurbeheer beschreven die we de melkveehouders tijdens de workshops hebben voorgelegd. Hoofdstuk 7 bevat de discussie. Daarin zijn ook de resultaten van ander onderzoek opgenomen. De hoofdstukken 8 en 9 bevatten respectievelijk de conclusies en de aanbevelingen.

2. MATERIAAL EN METHODE

Bij de opzet van programma 304 (Landbouw en Natuur) was met de opdrachtgever afgesproken dat we ons bij het onderzoek zouden richten op melkveehouders in een veenweidegebied waar meer functies met de landbouw concurreren. Dat betekende een keuze voor (een deel van) het westelijk veenweidegebied. Het leek echter van belang om te na te gaan of er verschillen zijn tussen gebieden. Daarom hebben we het onderzoek gericht op drie gebieden:

- het noordelijk veenweidegebied;
- het veenweidegebied van West-Utrecht en Zuid-Holland ten noorden van de Lek;
- de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden.

Onze onderzoekspopulatie bestaat uit gespecialiseerde melkveehouders waarvan LEI-DLO een boekhouding bijhoudt. In totaal reageerden 28 melkveehouders positief op onze vraag om aan het onderzoek mee te willen werken (ongeveer 60%).

Met reeds aanwezige en in interviews opgedane kennis hebben we een enquête opgesteld waarin we vragen hebben opgenomen over:

- de doelstellingen van de veehouder;
- de bedrijfsstrategie van de veehouder;
- het belang van informatiebronnen;
- verwachte knelpunten voor de toekomst en mogelijke oplossingsrichtingen;
- het denken over natuur in het algemeen en op het landbouwbedrijf in het bijzonder;
- invloed van de opvattingen in de maatschappij op de bedrijfsvoering en de mening over deze invloed;
- de kennis over agrarisch natuurbeheer zowel op technisch gebied als op het gebied van doelstellingen, beloningen en beloningsvormen;
- de mening over een viertal vormen van agrarisch natuurbeheer op landbouwbedrijven (verder uitgewerkt in paragraaf 6.3). Hierbij konden de veehouders aangeven in hoeverre ze het met de volgende stellingen eens zijn als ze deze vormen van agrarisch natuurbeheer in hun bedrijf zouden opnemen:
 - ik moet mijn normale bedrijfsvoering behoorlijk aanpassen;
 - mijn inkomen daalt meer dan me lief is;
 - ik krijg een slecht imago bij mijn collega-veehouders;
 - ik krijg meer vrije tijd;
 - ik verbeter het milieu;
 - ik krijg een beter imago in de samenleving;

- ik word voor mijn inkomen afhankelijk van de overheid;
- ik zie mogelijkheden om extra inkomensbronnen te genereren;
- de voorwaarden waaronder veehouders wel één of meer vormen van agrarisch natuurbeheer in hun bedrijf willen opnemen.

Voor het onderzoek werden drie bijeenkomsten belegd met melkveehouders, in elk van de drie gebieden één. Tijdens die bijeenkomsten vulden de veehouders de enquête in, afgewisseld met enkele momenten van discussie over het onderwerp. In de middag bracht de groep een bezoek aan een melkveebedrijf waar natuur in het bedrijf is opgenomen.

Bij de uitwerking van de enquête stond de reactie op de vier vormen van agrarisch natuurbeheer (de antwoorden op de stellingen) centraal. Iedere melkveehouder kreeg voor deze antwoorden een score in de vorm van één of twee plussen of minnen, afhankelijk van de mate waarin de veehouder het met de stelling eens was. Als het antwoord er op wees dat de veehouder voordelen ziet in agrarisch natuurbeheer was dat aanleiding voor het toekennen van één of twee plussen bij de stelling. Gaf de reactie op de stelling aan dat de veehouder op dat punt nadelen ziet, dan kreeg de stelling één of twee minnen. Door de plussen en minnen bij de stellingen te salderen, ontstaat een score op de voor- en nadelen die veehouders zien voor agrarisch natuurbeheer. Deze score geeft een indruk van de gerichtheid van veehouders op agrarisch natuurbeheer. Deze gerichtheid hebben we statistisch getoetst aan de antwoorden op de overige vragen van de enquête en de gebruikte argumenten voor of tegen het opnemen van agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsvoering. Het doel daarvan was om na te gaan welke relatie er is tussen de antwoorden en de gerichtheid op agrarisch natuurbeheer.

Daarna hebben we het resultaat van de enquête gekoppeld aan de technische en bedrijfseconomische gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Het doel daarvan was om na te gaan welke relatie er tussen de gegevens van beide bronnen is. We hebben gebruikgemaakt van de gegevens van het boekjaar 1995/1996.

3. RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE EN DE DISCUSSIE TIJDENS DE WORKSHOPS

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de resultaten zoals die in de workshops naar voren zijn gekomen. Het *landelijk* beeld in de veenweidegebieden is daarbij uitgangspunt. Waar dat nuttig is, zullen we per gebied de nuances aangeven. Allereerst gaan we in op het algemene beeld van de discussie in de drie gebieden. Daarna geven we de indeling van de veehouders qua gerichtheid. Vervolgens gaan we in op de resultaten van de enquête. Dat doen we per onderdeel.

3.2 Algemene beeld van de discussie

Het algemene beeld van de discussie beschrijven we aan de hand van wat we bij de eerste bijeenkomst tegenkwamen, namelijk in het noordelijk veenweidegebied. Voor de andere gebieden geven we daarna de verschillen aan. De reden van deze aanpak is, dat veel van de gevoelens die bij boeren leven juist in het noorden sterk naar voren kwamen. De discussie geeft het volgende beeld:

- boeren voelen zich door de samenleving, de politiek en natuur(beschermings)organisaties ("natuurfreaks") niet begrepen of nog sterker: in de hoek gedrukt, niet meer serieus genomen ("wij doen het niet goed; de overheid wil de boeren weghebben"). Men raakt daardoor het zelfvertrouwen kwijt en zet zich af tegen alles wat op hen af komt. Regelgeving in het algemeen en milieu- en ruimtelijke ordeningsbeleid in het bijzonder moeten het ontgelden;
- boeren ervaren een grote kloof tussen boer en burger ("het gros van de burgers weet niet meer hoe het toegaat op een landbouwbedrijf"). Een melkveehouder kwam met een oplossing: "Als je scholieren in de zomer een week op je bedrijf hebt, vertrekken ze met een heel ander beeld dan waarmee ze kwamen." Dat geeft deze veehouder veel voldoening. Dus: stel je bedrijf open, laat (op een goede manier) zien waarmee je bezig bent;
- geconstateerde tegenstrijdigheden frustreren het beleid: "De overheid wil de vogels beschermen, maar ze doet niets aan vossen en kraaien. Als het zo moet, stop ik er weer mee." Andere uitspraken: "Ze bemesten dat gebied niet meer en nu is er geen vogel meer te bekennen"; "Ruige mest is goed voor vogels, maar dat mag niet meer";
- men is bevreesd voor de gevolgen van planologische aanwijzing van gebieden. Aanwijzing als agrarisch gebied met hoge natuurwaarden doet

de waarde van de grond dalen: "Dat is diefstal." Boeren zijn bang voor "het negatief stempel" dat door wijziging van de bestemming op de grond komt. Daardoor accepteren veehouders niet altijd dat collega's "er aan beginnen";

- het beeld dat men van natuur heeft, is ontzettend divers en kan sterk afwijken van het beeld dat bij onderzoekers, beleidsmedewerkers en natuur(beschermings)organisaties leeft: "Een maïsakker is ook natuur, er broeden veel vogels in" en "Bloeiend Engels raaigras vindt ik prachtig." Daarentegen hoort "echte natuur thuis in reservaten en niet op het landbouwbedrijf" en kan natuurontwikkeling ontaarden in "een grote rotzooi".

Het lijkt een negatief en tamelijk ongenueanceerd begin, maar de grondhouding tegen natuur is op zichzelf niet negatief. Bovenstaande uitingen worden veeleer ingegeven door indrukken die boeren hebben opgedaan en die zij als negatief ervaren. Uit het vervolg zal blijken dat boeren best bereid zijn iets voor de natuur te doen. Sterker nog, men vindt zorg voor de vogels een morele verplichting. Tot op zekere hoogte hoeft dat ook nog niet altijd geld op te brengen: nestbescherming met behulp van vogelwachten juichen boeren toe. Maar tijdens deze discussie wordt wel duidelijk dat er grote verschillen zijn: veehouder A vindt slootkantbeheer nauwelijks inpasbaar omdat hij dan opbrengst mist, veehouder B geeft aan dat bij meer natuur inpasbaar is. *Extra grond* met een vegetatiedoelstelling blijkt voor veel veehouders inpasbaar te zijn, maar niet ongelimiteerd (wel tot bijvoorbeeld 15%) en ook niet voor iedereen: "Het kost teveel krachtvoer en dat is slecht voor MINAS". Hieruit komt al verschil naar voren. Bij de beschrijving van de enquêteresultaten zal blijken waardoor dat komt.

Hoe is dat in de andere gebieden? Daar komen dezelfde aspecten aan de orde, zij het minder emotioneel. Maar ook daar:

- de angst voor gevolgen: "Geef je één vinger, dan nemen ze straks de hele hand"; "Als ik mooie slootkanten heb, kom ik er nooit meer af";
- onzekerheid over de bedoelingen: "Hoe zeker is het dat de overheid de subsidies op natuurbeheer handhaaft?" (Een collega pareert: "De hoogte van de melkprijs is ook onzeker ...").

Eén veehouder heeft een antwoord op het omgaan met onzekerheden: "Neem zelf het initiatief en zorg dat je dat houdt; ontwikkel zelf een visie en ga op grond daarvan het gesprek met de ander aan." Of: "Van een verdedigende naar een aanvallende houding."

In de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden kwam de vraag naar scheiding of verweving tussen landbouw en natuur aan de orde. De overgrote meerderheid was voor verweving, maar wel onder voorwaarden: de boer is de centrale figuur die bepaalt wat en waar alles op zijn bedrijf plaatsvindt. Met convenanten blijkt men hier goede ervaringen te hebben: "Dat moeten ze landelijk invoeren." Argument voor scheiding: "Natuur en een modern melkveebedrijf gaan niet samen."

Dus ook hier de nodige diversiteit aan meningen. Waarop die diversiteit is gebaseerd en hoe dat in elkaar zit, beschrijven we in paragraaf 3.4. Paragraaf 3.5 bevat de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk.

Maar uit het voorgaande is al wel een *conclusie* mogelijk:

De ervaringen die boeren in het algemeen hebben met beleidsinstanties, de politiek en groepen in de samenleving heeft grote invloed op hun opstelling ten opzichte van wensen van diezelfde groepen en instanties. Het frustrerend gevoel van "geen goed te kunnen doen" in het oog van de samenleving hangt als het ware als een waas over de mogelijkheden heen. Beeldvorming speelt een grote rol.

3.3 Indeling van de veehouders in groepen

We beschikken in totaal over de gegevens van 28 melkveehouders. De reacties die de melkveehouders gaven op de stellingen bij vier vormen van agrarisch natuurbeheer zijn de basis geweest voor een indeling in groepen (hoofdstuk 2). Dat is een indeling naar gerichtheid van de veehouder op agrarisch natuurbeheer. Tijdens de verdere verwerking van de gegevens bleek dat de indeling op een breder denkkader betrekking heeft dan alleen agrarisch natuurbeheer. In grote lijnen gaat het om twee groepen die we de namen integratiegericht en productiegericht hebben gegeven. Vooruitlopend op de resultaten van paragraaf 3.4.1 volgen nu de definities voor deze benamingen. Voor de duidelijkheid: deze benamingen zijn pas ontstaan *nadat* de resultaten waren verwerkt. We vermelden ze reeds hier om de presentatie en de leesbaarheid van de resultaten te vergemakkelijken.

Integratiegerichte boeren zijn van mening dat niet bepaalde specifieke onderdelen van de bedrijfsvoering het economisch resultaat bepalen:

- integratie van het geheel is belangrijker;
- signalen uit de samenleving dienen waar mogelijk in de bedrijfsvoering te worden geïntegreerd.

Productiegerichte boeren hebben vooral oog voor:

- hoge (grasland- en melk)producties;
- hoge voederwaarde van het eigen ruwvoer.

Dat vinden zij bepalend voor het bedrijfseconomisch resultaat. Daarop richten zij zich vooral, ook bij hun oriëntatie naar buiten.

De overgang van de ene naar de andere groep is niet scherp. Presentatie van de resultaten in slechts twee groepen zou belangrijke nuanceverschillen buiten beeld laten die van belang kunnen zijn om aangrijpingspunten te vinden. Anderzijds is hetodeloos ingewikkeld in de tekst steeds vier groepen te behandelen. Daarom hebben we er voor gekozen in de tabellen vier groepen te presenteren (twee integratiegerichte en twee productiegerichte) en in de tekst beide integratiegerichte en productiegerichte groepen tegelijk te bespreken met af en toe oog voor de nuances.

Zo ontstaat de volgende indeling:

- groep 1: sterk integratiegericht: score van +14 tot - 1: 8 melkveehouders;
- groep 2: nuance-integratiegericht: score van - 4 tot - 9: 7 melkveehouders;

- groep 3: nuance-productiegericht: score van - 15 tot - 17: 5 melkveehouders;
- groep 4: sterk productiegericht: score van - 22 tot - 40: 8 melkveehouders.

Met nuance-integratiegericht geven we aan dat deze veehouders een overwegend integratiegerichte inslag hebben, maar meer belang stellen meer in bepaalde onderdelen van de bedrijfsvoering dan de sterk integratiegerichte boeren. Bijna alle melkveehouders met een biologische bedrijfsvoering behoren tot de sterk integratiegerichte groep. De nuance-productiegerichte boeren hebben vooral een productiegerichte inslag maar ze zijn meer geneigd maatschappelijke wensen in de bedrijfsvoering te integreren dan hun sterk productiegerichte collega's.

De grootte van groepen is tamelijk gelijkmatig. Alleen de omvang van groep 3 is wat kleiner. De oorzaak daarvan is dat in het veenweidegebied West-Utrecht en Zuid-Holland ten noorden van de Lek bij de deelnemers geen vertegenwoordigers van groep 3 waren. De gelijkmatige verdeling van de melkveehouders over de integratie- en de productiegerichte groep kan de vraag opwerpen of bij de melkveehouders die niet aan het onderzoek wensten deel te nemen of bij wie het tijdstip niet paste dezelfde indeling van toepassing is. Een korte inventarisatie leidde tot de conclusie dat de productiegerichte boeren onder de niet-deelnemers zeker niet in de meerderheid waren.

In zijn totaliteit lijkt de gerichtheid op agrarisch natuurbeheer tamelijk negatief. Dat wordt vooral veroorzaakt door de wijze van uitvoering die aan de vormen van agrarisch natuurbeheer werd "opgelegd". Grondwaterstandsverhoging bij weidevogelbeheer bijvoorbeeld scoort slecht en kreeg vaak als kwalificatie dat boeren daarmee een slechter imago zouden krijgen bij collega-boeren. Hadden we gevraagd naar uitvoering via nestbeschermers in plaats van grondwaterstandsverhoging, dan was de score waarschijnlijk positiever uitgevallen. Maar we hadden dan vermoedelijk ook minder diversiteit in de antwoorden gekregen en een minder duidelijke lijn in de argumenten (paragraaf 3.4.6).

3.4 Enquêteresultaten

We hebben een statistische analyse uitgevoerd naar de relatie van de score op gerichtheid (integratiegericht of productiegericht) met de volgende variabelen:

- de doelstellingen en de strategie van de veehouder;
- de informatiebronnen waarop ze zich richten;
- de knelpunten en oplossingsrichtingen die zij zien;
- het denken over de invloed van de maatschappij op de bedrijfsvoering;
- het denken over en kennis van (agrarisch) natuur(beheer);
- de argumenten voor of tegen vormen van agrarisch natuurbeheer.

De presentatie van de resultaten van de enquête gebeurt aan de hand van het landelijk beeld. Waar nodig en nuttig nuanceren we de uitkomsten per regio.

3.4.1 Doelstelling en strategie van de melkveehouder

De doelstelling zegt iets over de houding van de veehouder: wat wil hij bereiken met het veehouder zijn? In tabel 3.1 hebben we de scores weergegeven van het belang dat elke groep aan een doelstelling hecht.

Tabel 3.1 *Het belang dat melkveehouders in de veenweidegebieden hechten aan doelstellingen, ingedeeld naar gerichtheid a)*

	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid b)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Plezier in het werk	5,3	5,1	4,2	4,9	-
Vrije tijd	2,7	-0,5	1,8	-0,8	1
Grond in goede staat doorgeven	4,7	3,9	3,3	3,8	3
Hoog inkomen	1,3	2,6	4,8	4,5	3
Wonen/werken in mooie omgeving	3,7	3,4	1,8	2,6	3
De wereld voeden	5,3	1,7	4,2	1,5	-
Schoon milieu	3,3	3,8	2,4	3,0	-
Waardering samenleving	2,3	1,3	2,4	1,9	-
Waardering collega's	0,7	2,1	1,8	1,5	-

a) -6 heel onbelangrijk; -3 onbelangrijk, 0 neutraal, 3 belangrijk, 6 heel belangrijk; b) 1 = 99% betrouwbaar, 2 = 95% betrouwbaar, 3 = 90% betrouwbaar, - = niet betrouwbaar.

Plezier in het werk scoort hoog. Of veehouders integratie- of productiegericht zijn, plezier in het werk blijkt één van de belangrijkste doelstellingen te zijn. Hoe de veehouder dat plezier beleeft, kan wel verschillen. Zo beargumenteerde een veehouder zijn afwijzing van weidevogelbeheer middels verhoging van de grondwaterstand met: "Dan verdwijnt mijn plezier in het werk." Ingrepen in de bedrijfsvoering kunnen dus als heel ingrijpend worden ervaren door de veehouder.

Ook het doorgeven van de grond in goede staat aan de volgende generatie vinden veel veehouders een belangrijke doelstelling. Er is wel sprake van een statistisch betrouwbaar verschil naar gerichtheid. Integratiegerichte veehouders vinden deze doelstelling belangrijker.

De doelstellingen waarin integratie- en productiegerichte veehouders veel van elkaar verschillen zijn:

- een hoog inkomen behalen;
- de wereld voeden;
- de wens om voldoende vrije tijd te hebben.

Het behalen van een hoog inkomen en meer nog de wens naar voldoende vrije tijd vertonen een statistisch betrouwbaar verschil naar gerichtheid, zij het tegengesteld aan elkaar. Een hoog inkomen is belangrijker voor productiegerichte boeren, veel vrije tijd voor integratiegerichte boeren. Bij productiegerichte veehouders vinden we dan ook vaker de opmerking: "Ik wil het wel doen mits het wordt vergoed." De wens tot voldoende vrije tijd werd door een veehouder verwoord door als knelpunt de toenemende arbeidsbehoefte aan te geven. Een productiegerichte collega is van mening dat hij door bevordering van soorten- en bloemrijk grasland meer vrije tijd krijgt maar hij voegt daaraan toe: "Dat hoeft niet."

De overgangsgroepen nemen soms een genuanceerde positie in (vandaar ook de naam: "nuance"). De wereld voeden als doelstelling vertoont alleen een statistisch betrouwbaar verschil bij de uitersten in gerichtheid. Sterk integratiegerichte boeren vinden dit een belangrijke doelstelling.

Per gebied zijn er ook wel enige verschillen. De meest in het oog lopende zijn:

- in het noordelijk veenweidegebied wordt een hoog inkomen door beide groepen van ongeveer gelijk belang geacht;
- in het Zuid-Hollands/Utrechts veenweidegebied benoorden de Lek scoort de doelstelling "wereld voeden" helemaal niet hoog bij integratiegerichte veehouders.

We gaan nu in op de strategie van de veehouder. Zegt de doelstelling iets over wat de veehouder wil bereiken, de strategie zegt iets over *hoe* hij dat denkt te kunnen bereiken. Tabel 3.2 geeft een illustratie van de strategie van de veehouders in de veenweidegebieden.

De sterk integratiegerichte groep heeft bij veel onderdelen van de bedrijfsvoering een min voor het cijfer staan. Dat betekent dat de veehouder die onderdelen niet belangrijk vindt voor het realiseren van zijn doelstellingen. Een efficiënte inzet van de arbeid, verzorgen van de natuur op en om het bedrijf en een eenvoudige bedrijfsvoering scoren het hoogst. Integratiegerichte veehouders zijn daarmee veehouders die meer geïntegreerd naar het geheel van de bedrijfsvoering kijken dan dat ze aparte onderdelen veel aandacht geven. Ze zijn van mening dat er meer zaken zijn die bepalend zijn voor een goed bedrijfsresultaat. Daarom zullen ze zich ook minder snel bedreigd voelen door veranderingen in de bedrijfsvoering die bijvoorbeeld de melkproductie per koe aantasten. Een hoge melkproductie per koe is niet in de eerste plaats een bepalend onderdeel van hun strategie. De voederwaarde van het ruwvoer is bij integratiegerichte boeren wel een belangrijk aandachtspunt hoewel de score hiervoor lager is dan bij hun productiegerichte collega's. Dat is dus een belangrijk aandachtspunt bij vormen van agrarisch natuurbeheer waarbij de voederwaarde van het ruwvoer een rol speelt.

Tabel 3.2 *Strategieën van de melkveehouders in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid a)*

	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid b)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Arbeid efficiënt inzetten	3,3	3,0	4,8	3,8	-
Hoge voederwaarde ruwvoer	2,7	4,7	5,4	5,3	1
Veel melk per koe	-0,7	1,7	1,8	2,6	1
Bedrijf vergroten	1,0	0,4	2,4	3,0	3
Gevarieerd rantsoen	2,0	3,4	1,8	1,9	4
Eenvoudige bedrijfsvoering	2,7	3,0	3,0	1,9	-
Verzorgen natuur op bedrijf	3,0	3,0	2,4	0,4	-
Verzamelen/verwerken van gegevens	2,0	1,3	3,6	1,9	-
Hoogwaardig fokmateriaal	-0,7	0,4	3,0	1,1	-
Eigen mechanisatie	-1,7	0,4	-1,2	0,0	-
Zelf repareren/onderhoud werktuigen	-1,3	0,9	-0,6	0,0	-
Weinig schulden maken	0,3	1,3	2,4	-0,8	-
Nieuwe dingen uitproberen	0,7	2,1	3,0	0,8	-
Veel koeien per hectare	-1,3	-1,3	-1,2	0,8	-
Inkomen van buiten melkveehouderij halen	-0,7	-2,6	-3,0	-4,1	1

a) -6 heel onbelangrijk; -3 onbelangrijk, 0 neutraal, 3 belangrijk, 6 heel belangrijk; b) 1 = 99% betrouwbaar, 2 = 95% betrouwbaar, 3 = 90% betrouwbaar, 4 = 80% betrouwbaar - = niet betrouwbaar.

De productiegerichte veehouder hecht meer waarde aan onderdelen van de bedrijfsvoering. Behalve het grote belang dat hij aan een hoge voederwaarde van het ruwvoer hecht, staat ook de melkproductie per koe bij hem in de belangstelling. Dat heeft gevolgen voor de inpasbaarheid van natuur: als hij van mening is dat bepaalde vormen van agrarisch natuurbeheer deze belangrijke onderdelen van zijn strategie aantasten, voelt hij zich bedreigd in het realiseren van zijn doelstellingen. Het inkomen - een belangrijke doelstelling - moet naar zijn mening vooral uit de landbouw komen. Het realiseren van inkomen buiten de melkveehouderij scoort immers laag. Ook onderdelen van de bedrijfsvoering die hij niet zó belangrijk vindt, scoren bij hem toch hoger dan bij zijn integratiegerichte collega (produceren van hoogwaardig fokmateriaal, eigen mechanisatie, zelf repareren en onderhouden van werktuigen). Ook de intensiteit van het bedrijf heeft bij hem meer aandacht dan bij integratiegerichte boeren. Een efficiënte inzet van de arbeid scoort bij hem ook hoog, maar wellicht om een andere reden dan bij de integratiegerichte boer. Beiden kijken namelijk heel anders tegen vrije tijd als doelstelling aan. We veronderstellen

dat een efficiënte inzet van arbeid bij de productiegerichte boer vooral betekent: arbeid die ik in mijn bedrijf belangrijk vind. Eén van deze veehouders heeft namelijk bij bijna iedere voorgelegde vorm van agrarisch natuurbeheer aangegeven dat hij die niet wil omdat het teveel werk kost. Bij de vraag om een primaire reactie bij "natuur op het landbouwbedrijf" was het antwoord "arbeidsintensief" terwijl vrije tijd bij hem geen rol speelt.

Deze veronderstelling wordt gesteund door het resultaat van de voorstudie (Van den Ham et al., 1998). Daaruit blijkt dat veehouders die een hoge voederwaarde van het ruwvoer, een hoge melkproductie per koe, en andere onderdelen van de bedrijfsvoering belangrijk vinden veelal hogere arbeidskosten hebben dan veehouders op vergelijkbare bedrijven. Melkveehouders die vooral een goedkoop en eenvoudig systeem verkiezen, hebben veelal lagere arbeidskosten dan hun collega's op vergelijkbare bedrijven.

Een ander belangrijk verschilpunt tussen beide groepen is het belang dat wordt gehecht aan vergroting van het bedrijf, weinig schulden en veel koeien per hectare. Ook dat geeft een aanzienlijk verschil aan in strategie.

Evenals bij de doelstellingen zien we bij de strategie dat de beide nuance groepen genuanceerder scoren. Soms zit een nuancegroep dicht tegen de integratiegerichte groep aan, soms dicht bij de productiegerichte groep. Bij de voederwaarde van het ruwvoer bijvoorbeeld zitten beide middengroepen dicht bij de productiegerichte veehouders aan; bij het aantal koeien per hectare lijken ze veel meer op de integratiegerichte groep. In enkele gevallen scoren de middengroepen hoger dan de uitersten (bijvoorbeeld bij het belang van weinig schulden). Deze nuance is er de oorzaak van dat er geen statistisch betrouwbare relatie naar voren komt tussen gerichtheid en een eenvoudige bedrijfsvoering. Die relatie is er alleen bij de twee sterkst uiteenlopende groepen. De vraag is dan ook of iedere veehouder daaronder hetzelfde verstaat. De onderzoekers hebben er onder verstaan: niet te veel op specifieke onderdelen van de bedrijfsvoering letten zoals een hoge melkproductie per koe en het belang van een hoge voederwaarde van het ruwvoer sterk benadrukken. Deze aspecten vertonen wel een hoge betrouwbaarheid naar gerichtheid.

Ook hier zijn er enkele verschillen tussen gebieden, zoals:

- uitproberen van nieuwe dingen komt in het noordelijk veenweidegebied overeen met het landelijk beeld, in het Zuidhollands/Utrechts veenweidegebied benoorden de Lek vinden de productiegerichte veehouders dit een tamelijk belangrijk onderdeel van de strategie. In de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn het juist de integratiegerichte collega's die op dit punt hoger scoren;
- vooral in het Zuid-Hollands/Utrechts veenweidegebied benoorden de Lek vindt de productiegerichte groep veel koeien per hectare belangrijk. In de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden scoort dit onderdeel overal laag;
- de productiegerichte veehouders in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden scoren hoger op bedrijf vergroten en eenvoudige bedrijfsvoering dan veehouders in dezelfde groep landelijk doen. Daarentegen scoort het realiseren van inkomen buiten de melkveehouderij daar bij die groep erg laag. Het verschil met integratiegerichte boeren is op dit punt nergens zo

groot als in dat gebied. Het verzamelen en verwerken van gegevens scoort hier juist bij de integratiegerichte veehouders hoog.

De vraag kan opkomen hoe het zit met melkveehouders met een biologische bedrijfsvoering. Die konden praktisch allemaal worden ingedeeld in de integratiegerichte groep. Een enkeling werd in de nuance-integratiegerichte groep ingedeeld. Bij de strategie vullen deze veehouders meestal in dat ze een hoge melkproductie per koe en ook andere onderdelen van de bedrijfsvoering niet erg belangrijk vinden. Een eenvoudige bedrijfsvoering daarentegen wel. Dat verklaart tevens voor een deel waarom deze melkveehouders relatief gemakkelijk zijn omgeschakeld op een biologische bedrijfsvoering en natuur gemakkelijker in het bedrijf denken te kunnen inpassen. De onderdelen van de strategie die algemeen worden geacht onder druk te staan bij biologische melkveehouderij en natuur op het landbouwbedrijf vinden deze melkveehouders van ondergeschikt belang voor het realiseren van hun doelstellingen.

3.4.2 Informatiebronnen waarop melkveehouders zich richten

Er zijn vele bronnen waaruit de melkveehouder informatie kan putten die hij nodig heeft voor zijn bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling. Daarbij gaat het om louter technische en economische informatie, maar ook om informatie van beleidsmatige aard of informatie van producenten- en consumentenorganisaties. De bronnen die een veehouder als belangrijk of minder belangrijk ervaart, zeggen iets over zijn gerichtheid. Door welke organisaties laat hij zich ondersteunen bij zijn beslissingen? Is dat vooral intern gericht, extern gericht, bedrijfsggericht, maatschappelijk gericht? In tabel 3.3 geven we een overzicht van het belang dat melkveehouders aan informatie hechten.

Uit de resultaten blijkt dat melkveehouders in zowel de integratie- als de productiegerichte groepen zich vooral richten op informatie uit het eerste cluster in de tabel. Daarbij valt op dat productiegerichte melkveehouders zich minder op een vergelijkbaar bedrijf, maar nog minder op bedrijven van voorloperboeren richten dan hun integratiegerichte collega's. Informatie uit vakbladen vinden de productiegerichte melkveehouders wel belangrijk. Overheden scoren als informatiebron niet hoog. Informatie van de rijksoverheid doet het nog het beste. Het belang dat veehouders hechten aan informatie van overheden vertoont een statistisch betrouwbare relatie met de gerichtheid: hoe meer integratiegericht, des te minder belangrijk achten veehouders de informatie van overheden. Integratiegerichte veehouders richten zich kennelijk meer op de samenleving dan op hetgeen de overheid allemaal voorschrijft.

Informatie van andere organisaties vinden melkveehouders uit de integratie- en de productiegerichte groepen in het algemeen niet van groot belang. Dat ligt anders bij de beide nuance-groepen. Bij die melkveehouders scoort die informatie hoger. Informatie van de Vereniging van Natuurmonumenten scoort over de gehele linie als tamelijk onbelangrijk. Daarover hoorden we ook het meeste commentaar. Maar ook organisaties als CLM en de consumentenbond scoren beter bij (één van) de nuance-groepen dan bij de integratiegerichte groep.

Het beeld van de gebieden afzonderlijk vertoont in grote lijnen weinig afwijking met het landelijk beeld. Alleen de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden wijkt op enkele punten wat af. De meeste organisaties die landelijk gezien vooral bij (één van) de nuance-groepen goed scoren, doen dat in genoemd gebied ook bij de integratiegerichte en productiegerichte groepen. Informatie van de LTO zien integratiegerichte veehouders in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden als minder belangrijk dan het landelijk beeld laat zien. Informatie van de Vereniging voor Natuurmonumenten wordt in het algemeen wat positiever beoordeeld.

Tabel 3.3 Informatiebronnen waarop melkveehouders in de veenweidegebieden zich richten, ingedeeld naar gerichtheid a)

	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid b)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Eigen bedrijf	5,3	4,3	4,8	4,9	-
Vergelijkbaar bedrijf	3,3	2,6	4,2	2,6	-
Voorloperboeren	3,7	1,3	2,4	1,5	4
Boekhouder	3,7	3,9	5,4	4,9	-
DLV	0,7	2,6	3,6	1,1	4
Vakbladen	1,7	3,0	3,6	3,4	-
Studieclubs	1,7	2,1	2,4	1,9	-
LTO	0,3	2,1	3,6	1,9	3
CLM	0,3	0,9	2,4	-0,4	-
Consumentenbond	0,7	0,4	2,4	1,1	-
Ver. Natuurmonument.	-1,0	-1,3	0,0	-2,0	-
Gemeentelijke overheid	0,3	0,9	1,2	1,5	3
Provinciale overheid	0,3	1,3	1,2	1,5	3
Rijksoverheid	1,3	1,7	2,4	2,3	4

a) -6 heel onbelangrijk; -3 onbelangrijk, 0 neutraal, 3 belangrijk, 6 heel belangrijk; b) 1 = 99% betrouw., 2 = 95% betrouw., 3 = 90% betrouw., 4 = 80% betrouw. - = niet betrouw.

3.4.3 Knelpunten en oplossingsrichtingen

De knelpunten die veehouders zien, kunnen voor een deel te maken hebben met hun doelstellingen en/of de strategie die ze volgen. Als veehouders zich in hun strategie bedreigd zien, zullen ze iets sneller als een knelpunt ervaren. Op welke wijze ze dat denken op te lossen, heeft ook te maken met de strategie. In deze subparagraaf kunnen we dus nagaan of in de genoemde knelpunten en oplossingsrichtingen een lijn zit die met de strategie overeenkomt.

Bij het inventariseren van de resultaten merkten we dat de grens van knelpunten en oplossingsrichtingen zich scherp afbakt tussen de twee inte-

gratiegerichte groepen enerzijds en de twee productiegerichte groepen anderzijds. Daarom hebben we voor de presentatie van dit onderdeel de integratiegerichte groep en de productiegerichte groep niet verder onderscheiden. We krijgen dan een integratiegerichte groep van 15 melkveehouders en een productiegerichte groep van 13 melkveehouders. Zij noemen de volgende knelpunten.

Algemeen:

- de zorg voor een rendabele melkveehouderij, vooral vanwege de daling van melk- en vleesprijzen en de stijging van de kosten. Ook de financieringsmogelijkheden bij bedrijfsovername en noodzakelijke investeringen zijn een vrij algemeen punt van zorg. De hoge prijzen voor grond en melkquotum worden vaak genoemd. In het veenweidegebied van West-Utrecht en Zuid-Holland benoemen de Lek noemen de melkveehouders daarnaast de beschikbaarheid van ruimte en grond, de strijd om de ruimte met andere functies en het ruimtelijk ordeningsbeleid. De hierboven vermelde knelpunten worden vrij algemeen genoemd. Er is geen relatie met de gerichtheid;
- de mest- en milieuproblematiek vertoont een frappante uitkomst. In het Noorden ervaren zowel de integratiegerichte als de productiegerichte boeren dit prominent als knelpunt. Het enige verschil is dat de productiegerichte groep zich van wat zwaarder aangezette terminologie bedient en tevens aangeeft de regelgeving van de overheid een knelpunt te vinden. In de beide gebieden in Zuid-Holland en West-Utrecht worden de mest- en milieuproblematiek en de overheidsmaatregelen op dit gebied bijna uitsluitend door de productiegerichte veehouders als knelpunt ervaren, maar dan ook prominent.

De integratiegerichte veehouders noemen *daarnaast* als knelpunten:

- de acceptatie van productiesystemen door de maatschappij;
- de afzetmogelijkheden voor ECO-producten;
- de bemoeienis van buiten, onbegrip, "al die regelingen";
- ruimtegebrek om de noodzakelijke extensivering te kunnen doorvoeren;
- de moeilijkheid een mooi bedrijf te hebben in een leefbaar stukje Nederland;
- de grote arbeidsbehoefte en de spanning hiermee om leuk te kunnen leven.

De productiegerichte veehouders noemen:

- de relatie boer - burger;
- grondonttrekking en ruimte. In het noordelijk veenweidegebied noemen de productiegerichte boeren dit driemaal zo vaak als knelpunt dan de integratiegerichte.

Veeziekten worden bij beide groepen eenmaal als knelpunt genoemd.

Hoewel er knelpunten zijn die door beide groepen veehouders worden genoemd, is er ook duidelijk onderscheid in knelpunten tussen integratiegerichte en productiegerichte veehouders. De oplossingsrichtingen laten ook een dergelijk onderscheid zien:

- in het noordelijk veenweidegebied noemen zowel de integratie- als de productiegerichte melkveehouders groei van het bedrijf prominent als oplossingsrichting. Alleen sterk integratiegerichte melkveehouders vinden groei niet de aangewezen weg maar denken dat dit wel zal moeten. In het veenweidegebied van West-Utrecht en Zuid-Holland benoorden de Lek noemen melkveehouders vrij algemeen groei en verplaatsing van het bedrijf. Hier speelt vermoedelijk mee dat daar bedrijfsverplaatsing aan de orde is vanwege het ruimtelijk ordeningsbeleid. Deze oplossingsrichtingen zijn dus, zij het regionaal, tamelijk onafhankelijk van de gerichtheid.

Integratiegerichte veehouders noemen vooral de volgende oplossingen:

- omschakelen naar een biologische bedrijfsvoering voorzover dat nog niet is gebeurd;
 - aanbieden van landschapsbeheer;
 - aanbieden van streekproducten;
- en dan noemen deze veehouders daarnaast ook nog weleens groei.

Productiegerichte veehouders noemen groei als enige mogelijke oplossing of samen met:

- verplaatsing van het bedrijf binnen Nederland;
- verplaatsing van het bedrijf naar het buitenland.

Productiegerichte veehouders zien de oplossingen veel meer in efficiency-verbeteringen binnen het bedrijf. Integratiegerichte boeren kijken meer naar maatschappelijke trends en proberen daarop in te spelen. Dat is voor hen ook gemakkelijker: hun strategie is minder doortrokken van het belang van hoge productieniveaus.

Overall blijkt dat sterk integratiegerichte veehouders groei van het bedrijf niet of nauwelijks als oplossingsrichting noemen, maar veronderstellen "dat het toch wel nodig zal zijn".

3.4.4 Denken over de invloed van de maatschappij

We hebben de melkveehouders ook gevraagd of ze in het algemeen van mening zijn dat maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op hun bedrijfsvoering. Daarna vroegen we hen op welk van de vier volgende onderdelen hij die invloed ervaart:

- dierenwelzijn;
- kwaliteit van zuivel en vlees;
- milieuproblematiek;
- behoud van het landschap.

Daarnaast hebben we de vraag gesteld of de veehouders die invloed positief of negatief waarderen.

Er is een duidelijke relatie met de gerichtheid van de melkveehouder en de mate waarin hij vindt dat de maatschappij invloed op de bedrijfsvoering heeft. Dat geldt in het algemeen ook met betrekking tot de vraag of veehouders die invloed positief of negatief ervaren. Integratiegerichte melkveehouders ervaren de invloed overwegend als sterk. Ze ervaren die invloed meestal op de meerderheid van de vier genoemde onderdelen. Bovendien beoordelen ze die invloed als positief. Bij de productiegerichte veehouders is dat heel anders. Zij ervaren de invloed als gering, zien die op minder onderdelen en kijken vaker negatief tegen de invloed van de maatschappij aan. De productiegerichte groep in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden geeft een nuancering. De invloed van de maatschappij beoordelen deze veehouders als positief, maar ze maken een uitzondering voor de politiek. In figuur 3.1 staan de resultaten.

	Noordelijk veenweide	West-Utrecht en Zuid-Holland Noord. v/d Lek	Alblasserwaard Vijfheerenlanden
1. Integratiegericht (sterk)	a. 75% sterk b. 40% onderdelen c. positief	a. 65% sterk b. 75% onderdelen c. positief	a. sterk b. alle onderdelen c. positief
2. Integratiegericht	a. 50% sterk b. 60% onderdelen	a. gering b. 60% onderdelen c. 50% positief	a. gering b. 50% onderdelen c. positief
3. Productiegericht (nuance)	c. 75% positief	groep niet aanwezig in dit gebied	a. gering b. 75% onderdelen c. negatief
4. Productiegericht (sterk)	a. gering b. 25% onderdelen c. 75% negatief	a. gering b. 50% onderdelen c. 65% positief	a. gering b. 35% onderdelen c. positief a)

Figuur 3.1 Invloed van en denken over de invloed van de maatschappij in de gebieden (omvang invloed (a); aandeel van de vier onderdelen (welzijn dieren, kwaliteit van zuivelvlees, milieu, landschap) waarop de veehouder invloed ervaart (b); waardering van de invloed (c). Als in de cel geen percentage is vermeld dan bedraagt dat (nagenoeg) 100

a) Met de volgende opmerkingen: - "De mensen leven mee, beter dan de politiek, die is negatief"; - "Politiek negatief"; - "Als we ons werk goed doen mag het gezien worden."

3.4.5 Denken over natuur en kennis van agrarisch natuurbeheer

We hebben de veehouders gevraagd de eerste twee trefwoorden op te schrijven die in hen opkomen bij het woord "natuur" en hetzelfde te doen bij "natuurproductie op landbouwbedrijven". Daarnaast hebben we een korte

test ingelast om na te gaan in hoeverre melkveehouders op de hoogte zijn van beheerspakketten, de doelstelling van pakketten, de wijze waarop technisch gezien een gewenste ecologische situatie kan worden bereikt en welke vergoedingen gelden bij vormen van resultaatbeloning. We gaan nu eerst in op de reacties op de trefwoorden. De reacties op de trefwoorden hebben we weergegeven in figuur 3.2.

Van integratiegericht naar productiegericht kunnen we ook hier een ontwikkeling waarnemen. Sterk integratiegerichte melkveehouders reageren met een natuurbeeld zonder bijkomende reactie, de nuance-integratiegerichte groep zit daar qua type opmerkingen dicht tegenaan, maar er komt al een kritisch noot ("natuur wordt te hoog verheven"). De nuance-productiegerichte groep reageert verdedigend en afhoudend. De sterk productiegerichte groep ook, deze veehouders reageren soms met niet mis te verstane uitdrukkingen. Integratiegerichte melkveehouders zien mogelijkheden voor natuur op het landbouwbedrijf. Ze denken aan verscheidenheid. Als natuur goed inpasbaar is, hoeft er niet voor te worden betaald. Ook de nuance-integratiegerichte groep ziet mogelijkheden, maar ook beperkingen ("zoveel als mogelijk is", "je moet er gevoel voor hebben"). De nuance-productiegerichte groep diept iets op uit het geheugen waarvan hij heeft gehoord of geeft een duidelijk "mits" aan ("vliegende hectares", "prima, maar ben er zelf nog niet rijp voor", "vrijheid, geen verplichting"). Productiegerichte melkveehouders geven reacties als: "daar zijn we elke dag mee bezig" (we doen het al volgens ons natuurbeeld), "eerst inkomen op peil", "productieverlaging". Daarmee aangevend weinig mogelijkheden te zien. Dit schema geeft overigens ook weer aan dat de nuance-integratiegerichte groep dicht tegen de integratiegerichte groep aanzit en de nuance-productiegerichte groep dicht tegen de productiegerichte groep. Bij de knelpunten en oplossingsrichtingen constateerden we al dat de grens vooral tussen de groepen twee en drie lag.

De tweede vraag betreft de test. In hoeverre zijn melkveehouders op de hoogte van beheerspakketten, de doelstelling van pakketten, de wijze waarop technisch gezien een gewenste ecologische situatie kan worden bereikt en welke vergoedingen gelden bij vormen van resultaatbeloning. Het betreft geen uitgebreide quiz. Het gaat voor ieder onderdeel slechts om enkele vragen. Samengevat zijn de resultaten als volgt:

- de kennis is over de hele linie het beste bij de integratiegerichte veehouders in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden. De nuance-integratiegerichte groep in dit gebied heeft een kennisniveau dat dicht tegen de integratiegerichte groep aanligt. Daarna wordt de kennis zeer abrupt minder;
- voor de integratiegerichte veehouders in het noordelijk veenweidegebied geldt dat de kennis van bedragen en doel van een beheersovereenkomst goed zijn, voor de technische aspecten is dat minder;
- in West-Utrecht en Zuid-Holland benoorden de Lek is er weinig verschil in kennis van de beheersovereenkomst tussen integratiegerichte en productiegerichte boeren;

Gebied	Noordelijk veenweidegebied	West-Utr. en Zuid-Holl. noordelijk V/d Lek	Alblassenwaard - Vijfheerenlanden
Groep			
1. Integratiegericht (sterk)	<p>1. Schoon, mooi; vogels; gevarieerdheid in plantenbestand, schone sloten.</p> <p>2. Zuiver, schoon; zuivel eigen bedrijf; schone sloten/kanten, verscheidenheid weidevogels.</p>	<p>1. Heerlijk, levensvreugde, mee leven, mee werken; weidevogels, prachtig landschap; al het groen om je heen.</p> <p>2. Mooi, juk; op elkaar afstemmen, we moeten er van leven; weidevogel- en slootkantbeheer; liefhebberij, wat goed inpasbaar is zonder te worden betaald.</p>	<p>1. Biodiversiteit, mooi aangeklede leefomgeving, mooi, belangrijk.</p> <p>2. Vegetatiebeheer, mogelijkheden zijn groter dan je denkt, normaal, goed mogelijk.</p>
2. Integratiegericht (nuance)	<p>1. Duurzame landbouw, vogelscherming, oog voor natuur; alles wat leeft, groeit en bloeit; wordt te hoog verheven; leven, verandering.</p> <p>2. Behoudend; gezond; trend.</p>	<p>1. Behoud van natuurlijk weidelandschap, productie van schoon voedsel; ... en landbouw.</p> <p>2. Weidevogelbeheer; zoveel als mogelijk op landbouwbedrijven.</p>	<p>1. Natuurbeheer, levensbelangrijk, natuurschoon.</p> <p>2. Je moet er gevoel voor hebben en er voor 100% achter staan, levensonderhoud, uitvoerbaar.</p>
3. Productiegericht (nuance)	<p>1. Door boeren zo gemaakt, slaat nu door naar het extreme; natuur op de Veluwe houden en het agrarisch land voor de boeren; wil er geen last van.</p> <p>2. Voedselvoorziening, ecologisch of traditioneel; agrarisch natuurbeheer, vliegende hectares; prima maar ben er zelf nog niet rijp voor.</p>	<p><i>Groep niet aanwezig in dit gebied</i></p>	<p>1. Goed, dat hebben we al genoeg; ik hoop dat we er financieel beter van kunnen worden.</p> <p>2. Vrijheid, geen verplichting.</p>

Gebied	Noordelijk veenweidegebied	West-Utr. en Zuid-Holl. noordelijk v/d Lek	Alblasserwaard - Vijfheerenlanden
Groep			
4. Productiegericht (sterk)	<p>1. Belangrijk, niet overdrijven, echte natuur; van de natuur afblijven door milieu- en natuurfreaks; planten/dieren, bos.</p> <p>2 Niet verplichten; daar zijn we elke dag mee bezig; beheersgebieden/reservaat, deels interessant.</p>	<p>1. Mooi, niet overdrijven; geplande natuurgebieden; veel gezeur van mensen die geen verstand hebben van vee, natuurclubs stellen onredelijke eisen; ambtenaren.</p> <p>2. Vraagt inzet van de ondernemer, beperkingen; weinig mogelijkheden op intensief bedrijf; eerst inkomen op peil, land kopen voor 50.000 gulden en dan vogels fokken kan niet; productieverlaging, arbeidsintensief.</p>	<p>1. Noodzakelijk, overheidsbemoeienis; milieubewust, schoon.</p> <p>2. Moeilijk te realiseren, slootkantbeheer, nestbescherming.</p>

Figuur 3.2 Primaire reacties op "natuur" (1) en "natuur op landbouwbedrijven" (2)

- de kennis van resultaatbeloning is op technisch gebied in West-Utrecht en Zuid-Holland benoorden de Lek bij alle groepen tamelijk goed, ook bij productiegerichte boeren, in het noorden is hiermee meer bekendheid bij de integratiegerichte boeren;
- de bedragen die voor resultaatbeloning gelden, zijn slecht bekend, behalve bij de integratiegerichte boeren in de Alblasserwaard. Frappant is dat over het algemeen voor slootkantbeheer veel te hoge en voor een gruttonest veel te lage bedragen worden vermeld;
- productiegerichte boeren hebben de meeste kennis over de technische aspecten van resultaatbeloning; de geldelijke bedragen en de technische kennis van beheersovereenkomsten is bij deze groep minder.

Individueel zijn er veehouders die in de loop der jaren een fenomenale, praktijkgerichte kennis op het gebied van natuur hebben opgebouwd. Een melkveehouder die als doelstelling heeft: "maximale verweving van landbouw en natuur" zegt:

"Elke biotoop heeft zijn eigen vogels. Een grutto doet het goed bij een voldoende lange rustperiode en lang gras, dus boeren die dat willen bereiken, zullen ook uit zichzelf voor een uitgestelde maaidatum kiezen. In een minder rustige omgeving (bijvoorbeeld beweide grasland met nestbeschermers) zal vooral de Kievit gedijen. Die wil open veld. Zijn er veel Kieviten, dan verjagen die de vijanden van de grutto. Ze fungeren als afweergeschut en als het territorium zich sluit, komen er ook meer grutto's en andere vogels."

In de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden hebben de melkveehouders ervaring opgedaan met een convenant op het gebied van het realiseren van natuurdoelstellingen. Ze hebben zich er gezamenlijk in verdiept. Dat is mogelijk de verklaring van het hogere kennisniveau daar.

Productiegerichte boeren hebben vooral kennis op technisch gebied en dan vooral op het gebied van resultaatbeloning. De kennis van de vergoedingen en de technische aspecten van de beheersovereenkomst is minder goed. Rechtstreekse technische kennis is concreet, dat spreekt productiegerichte veehouders aan. Afgeleide kennis - zoals bij een beheersovereenkomst - spreekt veel minder aan. Dat vergoedingen niet aanspreken, is verklaarbaar. Die zijn niet rechtstreeks afkomstig uit bedrijfstechnische productie. En productiegerichte veehouders vinden het verwerven van inkomen buiten het bedrijf immers geen belangrijke strategie.

3.4.6 Argumenten voor of tegen vormen van agrarisch natuurbeheer

Wij hebben de melkveehouders gevraagd naar reacties op vier vormen van agrarisch natuurbeheer: weidevogels, soorten- en bloemrijk grasland, slootkantbeheer en landschapsbeheer. We hebben ook de voorwaarden aangegeven waaronder de veehouders dit zouden moeten uitvoeren. Dus ook de wijze van uitvoering behoort in dit verband tot wat wij onder "vorm van ..."

verstaan. De bedoelde vormen van agrarisch natuurbeheer hebben we beschreven in paragraaf 6.3.

De gevraagde reacties hebben betrekking op een achttal stellingen waarbij de veehouders voor- en nadelen, mogelijkheden en onmogelijkheden aangeven (hoofdstuk 2). In deze subparagraaf gaan we in op de reacties en de argumenten die de veehouders aanvoeren.

Algemeen

Argumenten die hoog scoren voor het afwijzen van een voorgestelde vorm van agrarisch natuurbeheer zijn:

- "ik moet mijn normale bedrijfsvoering dan behoorlijk aanpassen";
- "mijn inkomen daalt dan meer dan me lief is".

Productiegerichte veehouders zijn het met deze stelling bijna altijd hartgrondig eens. Deze veehouders vullen ook vaak in dat ze van mening zijn dat ze een slecht imago bij collega-veehouders krijgen als ze (op de voorgestelde wijze) aan natuur gaan doen. Daarbij komt dat deze veehouders bijna nooit voordelen zien op het gebied van een beter imago in de samenleving, mogelijkheden voor extra inkomensbronnen, een beter milieu of meer vrije tijd. Bij de integratiegerichte melkveehouders is dat anders. Die zijn het veel minder vaak eens met bovenvermelde stellingen, maar dat wil niet zeggen dat ze het nooit met die stellingen eens zijn. Wel zien ze daarnaast vaker voordelen zien op bijvoorbeeld het gebied van het imago in de samenleving, het milieu en/of mogelijkheden voor extra inkomensbronnen. De sterk integratiegerichte melkveehouders zien zelfs meer voor- dan nadelen. Algemeen geldt overigens dat, willen veehouders ergens aan beginnen zij hoe dan ook een voordeel moeten zien, maar dat hoeft niet altijd in directe zin financieel te worden vertaald.

Welke argumenten de melkveehouders noemen om de voorgelegde vormen van agrarisch natuurbeheer te accepteren of af te wijzen, volgt nu.

Weidevogelbeheer

In grote lijnen constateren we in alle gebieden ongeveer dezelfde lijn: de voorgestelde vorm van weidevogelbeheer acht men niet mogelijk omdat dan:

- de bedrijfsvoering teveel moet worden aangepast. De veehouders zijn van mening de voorjaarswerkzaamheden dan niet te kunnen uitvoeren en de koeien te laat te kunnen inscharen;
- het inkomen teveel daalt. Veehouders moeten dan teveel voer aankopen, de voederwaarde van het eigen ruwvoer is te laag.

Het is vooral de grondwaterstandsverhoging die voor deze reactie verantwoordelijk is. Zelfs integratiegerichte veehouders staan hier sceptisch tegenover. Ook horen we nogal eens het argument dat verhoging van de grondwaterstand niet nodig is voor een goed weidevogelbeheer. Ook wordt wel gemeld dat "de overheid vossen en kraaien moet afschieten, anders is onze inspanning tevergeefs".

We hebben ook gevraagd onder welke voorwaarden de veehouders wel willen. Een belangrijke voorwaarde is: de verhoging van de grondwaterstand achterwege laten. Het gebruik van nestbeschermers scoort hoog. Integratiegerichte veehouders vinden het dan niet altijd nodig een vergoeding te ontvangen.

Wel is er soms de voorwaarde om vrijwilligers de nesten te laten opzoeken, want "het kost mij te veel tijd". De productiegerichte veehouders willen weidevogelbeheer in het geheel niet of alleen tegen vergoeding. Deze veehouders zijn van mening dat de graskwaliteit daardoor teveel daalt, ze moeten extra krachtvoer kopen en dat is weer slecht voor de milieudoelstellingen. Maar "dat wil niet zeggen dat er bij mij geen vogels zijn!". De bedrijfsvoering gaat bij deze veehouders voor, maar er zijn veehouders in deze groep die wel degelijk ruimte laten, zij het dat "de opbrengstderving volledig moet worden vergoed".

Soorten en bloemrijk grasland

Voor de mogelijkheden die veehouders zien voor soorten - en bloemrijk grasland is er meer verschil tussen de gebieden. In het noordelijk veenweidegebied is men het meest afwijzend en is er weinig relatie met de gerichtheid. In de twee gebieden in Zuid-Holland en West-Utrecht ligt het genuanceerder en is er een sterkere relatie met de mate waarin de veehouders scoren op gerichtheid. Toch is ook hier de afwijzing vooral gebaseerd op de mening dat:

- de bedrijfsvoering te veel moet worden aangepast;
- het inkomen te veel daalt.

In dit geval is het vooral de verlaging van het N-niveau die voor die mening verantwoordelijk is. Men verwacht dat dat teveel opbrengst kost en dat de extra inkomsten daar niet tegenop wegen. Het zijn vooral productiegerichte veehouders die zo denken. Integratiegerichte veehouders zien wat meer mogelijkheden. Deze zeggen voor 50% "ja". Als deze melkveehouders bovendien een biologische bedrijfsvoering hebben, zien ze helemaal geen problemen, want "wij gebruiken geen kunstmest". Integratiegerichte veehouders vinden het beter voor de samenleving: die wil beperking van de N-gift.

Productiegerichte melkveehouders geven vaak aan dat ze deze vorm van agrarisch natuurbeheer op het eigen bedrijf niet willen. Ook als we naar de voorwaarden vragen waaronder deze veehouders aanleg van bloemrijk grasland wel zouden willen overwegen, blijft het voor 50% "nee", want:

- "dit is niet inpasbaar en uitvoerbaar";
- "onze opzet is een modern melkveebedrijf";
- "de opbrengst van het grasland daalt, dus ook het inkomen";
- "hoe lang garandeert de overheid dat de subsidies blijven";
- "een tempering van de N gift zie ik niet zitten";
- "zeer intensief bedrijf, moet te veel voer aankopen, vergoedingen te laag, is een financieel probleem";
- "te lage opbrengst als ik naar 200 N of minder moet. Laat te maaien hooiland is geen gezicht" (elders: "een grote rotzooi").

- De andere 50% sluit het toch niet geheel uit:
- "mits er inderdaad een andere inkomstenbron tegenover staat: de grond is te duur voor een lagere opbrengst";
- "misschien afwisselen, de ene hectare wel, de andere hectare niet";
- "wil het niet, wel gedeeltelijk, maar dan moet er wel voldoende grasland aanwezig zijn";
- "mits de N-gift normaal (300 N) kan blijven".

Slootkantbeheer

Dit is een vorm van agrarisch natuurbeheer waarbij de reacties genuanceerder liggen, ook in het noordelijk veenweidegebied. Toch blijkt ook hier dat als de veehouders er niet mee uit de voeten kunnen, enkele argumenten er uitspringen. Het hoofdargument is meestal dat de bedrijfsvoering dan teveel moet worden aangepast en dat dat te veel inkomen kost. De onderliggende redenen zijn:

- de breedte van de rand van 2 meter;
- het plaatsen van de afrastering.

Zelfs in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden wil 90% om deze redenen de voorgestelde vorm van slootkantbeheer niet of men nu integratiegericht is of productiegericht.

Daar komt bij dat een aantal veehouders daar extra problemen mee heeft omdat hun percelen smal zijn. Bovendien ziet men meer arbeid op zich afkomen vanwege het onderhoud voor en het werken met de afrastering waarvan ze zich afvragen of dat extra werk betaald wordt en ... dat men helemaal niet nodig acht. Maar vooral voor slootkantbeheer zijn er zelfs bij de productiegerichte veehouders (vooral in Zuid-Holland en West-Utrecht) mogelijkheden als ze het op hun eigen manier kunnen doen. Vooral ook hier worden wel argumenten gebruikt als: het imago in de samenleving verbetert. Anderzijds heerst er angst voor veronkruiding van het perceel doordat het onkruid van de slootkant het perceel op komt. Dat laatste argument horen we vooral van productiegerichte veehouders.

De afrastering ziet men vaak als een probleem, behalve als men toch ook een voordeel ziet: "de slootkanten zijn hier ondermijnd door de bisamrat, afrasteren van de slootkanten vermindert het gevaar bij veldwerkzaamheden". Een ander: "De koeien trappen de kant toch plat."

Er is een groot verschil tussen enerzijds het noordelijk veenweidegebied waar vooral de productiegerichte veehouders "nee" blijven zeggen:

- "meer graslandverzorging door onkruid";
- "onzin";
- "geen gezicht, al die afrasteringen, wat denkt u dat die grond heeft gekost";
- "ik wil zelfvoorzienend zijn voor ruwvoer";
- "er groeien ook distels en brandnetels";
- "mijn bedrijf leent er zich niet voor, de percelen zijn te klein".

Anderzijds wijst in de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden tijdens de discussie uiteindelijk *niet één veehouder, ook de sterk productiegerichte niet, slootkantbeheer af mits:*

- ze het op hun eigen manier kunnen doen;
- de verliezen worden vergoed;
- de afrastering en de brede rand achterwege blijven (maximaal 1 meter vanaf de sloot) want bij zo'n brede rand "kan ik niet eens meer keren".

Landschapsbeheer

Evenals bij slootkantbeheer is er ook bij landschapsbeheer een genuanceerd beeld. De veehouders die wel willen (in het algemeen integratiegerichte hoewel de lijn niet overal duidelijk is) doen dat vooral omdat men denkt dat men het milieu (natuur) en het imago in de samenleving er mee verbetert. Toch zeggen ook integratiegerichte boeren: wel graag op onze eigen manier en zelf als boer het plan maken waar op het bedrijf dit plaatsvindt. Productiegerichte boeren zien vooral problemen doordat ze vinden dat de bedrijfsvoering dan te veel moet worden aangepast en/of het inkomen teveel daalt (meer werk, vergoeding te laag, mijn bedrijf is er ongeschikt voor, je overdrijft alles een beetje, laat het landschap zoals het is). Maar evenals bij slootkantbeheer zijn er ook hier best wel mogelijkheden. Hoe verschillend boeren er tegen aankijken en hoe de relatie met gerichtheid is, kunnen we goed illustreren met de uitkomsten van de Alblasserwaard - Vijfheerenlanden.

De argumenten voor de sterk integratiegerichte groep zijn:

- men leeft graag in een mooie omgeving;
- een beter imago naar de samenleving leidt ook tot een beter imago voor de producten.

De argumenten van de nuance-integratiegerichte groep zijn:

- zij doen er al aan mee, maar onderhouden het te weinig omdat ze niet weten waar ze met het afval heen moeten en het te bewerkelijk vinden;
- het is te bewerkelijk, alleen als het werk wordt vergoed, willen ze aan landschapsbeheer doen.

De beide productiegerichte groepen willen er eigenlijk niet aan meedoen. Hun argumenten zijn:

- de hoeveelheid arbeid (te bewerkelijk);
- minder groei van de gewassen; de verloren grond neemt ook de zon weg voor de productieve grond.

3.4.7 Beloningsvormen

Uit de opmerkingen blijkt dat veehouders vaak wel mogelijkheden zien, maar alleen:

- in vrijheid;
- op hun eigen manier.

Dat past bij een meetbare vorm van resultaatbeloning die de boer vrijlaat in de wijze waarop hij resultaat wil bereiken en ook in het ecologisch niveau

wat hij denkt te kunnen realiseren binnen zijn bedrijf. Dat kan een scala aan mogelijkheden zijn. Veehouders hebben er enkele genoemd:

- een vergoeding die ervan uitgaat dat de opbrengstdepressie en kwaliteitsvermindering wordt gecompenseerd, gecombineerd met het fiscaal vrijstellen van deze inkomstenbron om er toch iets aan te hebben;
- toekennen van melkquotum;
- laten beheren van extra grond met een natuurdoelstelling. Relatief veel productiegerichte veehouders hebben aangegeven dat ze natuurbeheer tot op zekere hoogte wel in hun bedrijf kunnen inpassen, maar alleen op extra grond, niet op de eigen oppervlakte.

Een productiegerichte veehouder verwoordde het zo: "Resultaatbeloning op vrijwillige basis, dan is de boer gewillig en de consument gewillig, dan is er draagvlak, gebrek aan draagvlak demotiveert." Er zijn echter ook veehouders die van mening zijn dat resultaatbeloning "gerommel in de marge" is. Zij kiezen liever voor een beheersovereenkomst. We horen dat vooral van integratiegerichte veehouders in het noordelijk veenweidegebied.

3.5 Conclusies

De gerichtheid van de veehouder op de verweving van landbouw met agrarisch natuurbeheer blijkt breder te zijn dan agrarisch natuurbeheer op zich. Daarom hebben we aan deze gerichtheid bredere benamingen gegeven, namelijk *integratiegericht* en *productiegericht*. Deze gerichtheid kan sterk naar één zijde zijn gericht of meer genuanceerd zijn. In paragraaf 3.3 gaven we reeds de definities voor integratie- en productiegerichtheid. Die definities zijn vooral gericht op de *strategie*. Verschil in gerichtheid komt echter niet alleen tot uiting in de strategie. Bij *alle onderdelen* van de enquête zijn relaties zichtbaar met de mate van integratie- of productiegerichtheid. Dat geldt bijvoorbeeld voor de voor de doelstellingen, de knelpunten die veehouders zien en de oplossingsrichtingen daarvoor, het denken over de invloed van de maatschappij en het denken over en de argumenten voor of tegen natuur op het bedrijf.

- (Sterk) integratiegerichte veehouders voelen zich minder bedreigd door een eventuele productiedaling die door agrarisch natuurbeheer wordt veroorzaakt. Een hoge productie is voor hen geen kritische succesfactor. Zij zijn meer geneigd ook voordelen in agrarisch natuurbeheer te zien, bijvoorbeeld in een beter imago naar de samenleving, het wonen in een mooie omgeving of het genereren van extra inkomen.
- Productiegerichte veehouders voelen zich door agrarisch natuurbeheer meer bedreigd omdat een voor hun waarneming kritische succesfactor, een hoge productie, onder druk staat. Zij zien minder snel voordelen in agrarisch natuurbeheer behalve waar het gaat om het opnemen van extra grond met een natuurdoelstelling.

- Maatregelen ten behoeve van agrarisch natuurbeheer die belangrijke gevolgen voor de productie hebben, worden minder gemakkelijk met de agrarische bedrijfsvoering verweven naarmate de veehouder productiegerichter denkt. (Sterke) verlaging van het stikstofniveau is zo'n maatregel. Ook integratiegerichte veehouders echter hebben moeite met maatregelen die de productie sterk nadelig beïnvloeden. Verhoging van de grondwaterstand is zo'n maatregel.
- De ervaringen die veehouders hebben met beleidsinstanties, de politiek en maatschappelijke organisaties hebben grote invloed op hun motivatie ten opzichte van (in dit geval) agrarisch natuurbeheer.
- De vier (sub)groepen richten zich op verschillende informatiebronnen. Dat biedt mogelijkheden voor een gerichte benadering van veehouders.
- Er zijn nuance verschillen tussen gebieden in de gerichtheid van de veehouders, maar die zijn niet overheersend. De verschillen tussen gebieden worden vooral veroorzaakt door verschillen in ervaringen die boeren hebben met groepen en instanties.
- Verschil in strategie tussen veehouders kan kansen bieden voor diversiteit in gebieden als daarmee goed wordt omgegaan. Bij slechte ervaringen zegt zelfs een integratiegerichte veehouder "nee, tenzij" tegen agrarisch natuurbeheer. Bij goede ervaringen geven productiegerichte veehouders "ja, mits".

4. TECHNISCHE EN ECONOMISCHE VERSCHILLEN TUSSEN DE BEDRIJVEN MET VERSCHILLENDE GERICHTHEID

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 hebben we beschreven hoe de veehouders denken over doelstellingen, strategie, knelpunten en oplossingsrichtingen, invloed van de maatschappij op de melkveehouderij, natuur (op landbouwbedrijven). Bovendien gingen we in op de mogelijkheden die ze zien voor vier voorgelegde vormen van agrarisch natuurbeheer. Op grond van de resultaten van de enquête hebben we de melkveehouders in vier groepen ingedeeld: sterk integratiegericht, nuance-integratiegericht, nuance-productiegericht en sterk productiegericht.

In dit hoofdstuk willen we nagaan of er een relatie is tussen de mate van integratie- of productiegerichtheid van de veehouders en hun bedrijfsresultaten. De wijze waarop veehouders hun doel willen bereiken - of met andere woorden: de strategie die ze volgen om hun doelstellingen te bereiken - en de wijze waarop ze tegen knelpunten, oplossingsrichtingen en maatschappelijke invloed aankijken, weerspiegelt zich in hun bedrijfsvoering. Dat kan naar voren komen in de bedrijfsresultaten. Als we op bepaalde punten een relatie vinden tussen de gerichtheid van de veehouder en de bedrijfsresultaten dan biedt dat aanknopingspunten om met de gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO een indruk te krijgen van de mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer op bedrijfs- en gebiedsniveau. Daarom hebben we de gerichtheid van de veehouders gekoppeld aan de gegevens in het Bedrijven-Informatienet. We hebben daarvoor dezelfde groepsindeling aangehouden. Wel is het zo dat we voor deze vergelijking de gegevens van 23 melkveehouders kunnen gebruiken. Enkele deelnemers aan de workshops deden vanaf 1 mei 1996 aan een LEI-DLO-boekhouding mee. Daarvan zijn nog geen gegevens beschikbaar.

De verdeling van deze bedrijven over de groepen is als volgt:

- sterk integratiegericht 7;
- nuance-integratiegericht 6;
- nuance-productiegericht 4;
- sterk productiegericht 6.

We hebben de gegevens gebruikt van het meest recente boekjaar waarover we beschikken, namelijk 1995/1996. Paragraaf 4.2 bevat de technische, paragraaf 4.3 de bedrijfseconomische resultaten. Paragraaf 4.4 bevat de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk.

4.2 Bedrijfstechnische gegevens en resultaten

In deze paragraaf komen vervolgens aan de orde: bedrijfsgegevens, grasland- en bemestingsgegevens en gegevens over de diervoeding. Allereerst dus enkele bedrijfsgegevens.

Tabel 4.1 Bedrijfsgegevens van gespecialiseerde melkveehouders in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid (boekjaar 1995/1996)

Kengetal	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid a)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Oppervlakte cultuurgrond (ha)	36,8	38,7	46,7	45,5	-
Aantal melkkoeien	58,9	54,7	95,5	80,5	-
Volw. arbeidskrachten	1,6	1,7	1,9	2,0	-
Aantal ondernemers	1,3	1,5	1,8	1,8	-
Sbe per vak	186	166	236	183	-
Cultuurgrond met slechte ontwatering (%)	0	17	0	33	2
Cultuurgrond huisbedrijfskavel (%)	73	71	62	46	3
Moderniteit gebouwen (%)	52	47	50	48	-
Moderniteit machines/installaties (%)	41	37	36	49	-
Ton melk per bedrijf	424	370	693	597	-
Ton melk per hectare	11,2	10,1	15,1	12,8	4
Uren uitvoerende arbeid per vak	2382	2667	2623	2618	3
Vergoeding natuur per hectare (gld.)	142	17	17	15	3
Vergoeding natuur per bedrijf (gld.)	5652	820	911	310	2

a) 1 = 99%, 2 = 95%, 3 = 90%, 4 = 80% betrouwbaarheid, - = geen betrouwbaarheid.

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

Er zijn geen statistisch betrouwbare verschillen in bedrijfsomvang, leeftijd van de ondernemer en de opvolgingssituatie tussen bedrijven van integratiege-

richte en productiegerichte melkveehouders. Verder valt op dat vooral sterk integratiegerichte melkveehouders al in belangrijke mate natuur in hun bedrijfsvoering hebben opgenomen. Voor de drie andere groepen melkveehouders is dat veel minder het geval *maar natuur is niet geheel afwezig, ook niet bij productiegerichte melkveehouders*. Wel verschilt het niveau waarop veehouders natuur in hun bedrijfsvoering opnemen aanzienlijk. Dat de verkavelingssituatie op de bedrijven van de integratiegerichte melkveehouders beter is dan bij de productiegerichte melkveehouders geeft aan dat de integratiegerichte melkveehouders een andere reden hebben om natuur in hun bedrijfsvoering op te nemen dan een eventueel slechte verkaveling. Nog een opmerkelijk punt is dat de ontwateringstoestand op de bedrijven van sterk productiegerichte melkveehouders wat minder goed is, althans de veehouders op die bedrijven ervaren dat als zodanig. Mogelijk dat dit, met de minder goede verkaveling, de drijfveer is van productiegerichte melkveehouders om op die gronden toch iets te doen met natuur. Bovendien zullen ze een ontwatering ook sneller als suboptimaal ervaren: dat hoort bij hun productiegerichte instelling.

De melkproductie per hectare vertoont een relatie met de gerichtheid hoewel dat statistisch nauwelijks betrouwbaar is. Een hoge melkproductie per hectare past wel goed bij de productiegerichte instelling van de betreffende veehouders. Reeds in de voorstudie werd geconstateerd dat bijvoorbeeld melkveehouders die we "veeboeren" noemden een hogere melkproductie per hectare hadden dan bijvoorbeeld "kostenbespaarders" (Van den Ham et al., 1998). Maar zoals gezegd: de statistische betrouwbaarheid van de relatie gerichtheid van de melkveehouder en de melkproductie per hectare is niet erg sterk. Bij de groep integratiegerichte veehouders is er één met ruim 15.000 kg melk per hectare terwijl een melkveehouder met bijna 9.500 kg melk per hectare een productiegerichte instelling heeft (bijlage 2).

De integratiegerichte melkveehouders maken minder arbeidsuren. Dat komt overeen met hun grotere waardering voor vrije tijd.

In tabel 4.2 gaan we in op verschillen in graslandgebruik en bemesting en wat daarmee samenhangt. Er is een statistisch betrouwbare relatie tussen de gerichtheid van de melkveehouders en de bemesting alsmede de mineralenoverschotten voor N en P. Integratiegerichte melkveehouders hanteren een lager bemestingsniveau voor N dan productiegerichte. Integratiegerichte melkveehouders gebruiken ook minder kunstmestfosfaat. Natuurlijk is aan de lagere bemesting debet dat zich bij de sterk integratiegerichte groep relatief veel melkveehouders bevinden met een biologische bedrijfsvoering, maar er zijn ook gangbare bedrijven bij. De lagere bemesting heeft ook tot gevolg dat de overschotten voor N en P lager zijn. Voor K vonden we geen betrouwbare verschillen tussen de groepen.

De bemestingstoestand voor fosfaat vertoont voor de meeste waardeingsklassen geen statistisch betrouwbare relatie met de gerichtheid. Alleen het aandeel in de klasse "zeer hoog" is op bedrijven van sterk integratiegerichte veehouders lager dan op bedrijven die door productiegerichte melkveehouders worden geleid.

Tabel 4.2 Gegevens met betrekking tot het graslandgebruik van gespecialiseerde melkveehouders in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid (boekjaar 1995/1996)

Kengetal	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid a)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Kg N/ha grasland	263	333	503	400	2
Waarvan kunstmest	169	238	359	301	2
Maaipcentage	181	170	206	205	4
Hooien in % van maaien wintervoer	9	16	3	5	4
Overschot kg N/ha cultuurgrond	299	338	518	423	2
Overschot kg P/ha cultuurgrond	15	23	32	29	2
Hectare fosfaattoestand zeer hoog	0,36	3,08	4,56	8,63	4
Kosten gewasbeschermingsmiddelen/ha (gld)	3	9	22	21	<4 b)

a) 1 = 99%, 2 = 95%, 3 = 90%, 4 = 80% betrouwbaarheid, - = geen betrouwbaarheid; b) Statistische betrouwbaarheid is bijna 80%.

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

Integratiegerichte melkveehouders gebruiken ook minder gewasbeschermingsmiddelen. Voor de sterk integratiegerichte groep wordt dat voor een deel veroorzaakt door melkveehouders met een biologische bedrijfsvoering. Ook is het zo dat integratiegerichte melkveehouders meer het dag en nacht weiden van melkvee toepassen. Ten slotte is het maaipcentage bij deze veehouders lager en wordt er wat meer gehooïd.

Het verschil in bemestingsstrategie past bij het verschil in de plaats die het productieniveau bij beide typen veehouders krijgt. Integratiegerichte melkveehouders vinden een hoog productieniveau en een hoge voederwaarde van het eigen ruwvoer van minder belang dan hun productiegerichte collega's. Dat komt ook tot uiting bij de diervoeding (tabel 4.3).

Productiegerichte melkveehouders stellen een hoge productie centraal in hun strategie om hun doelstellingen te realiseren. Integratiegerichte veehouders slaan het belang daarvan veel minder hoog aan. Dat komt duidelijk naar voren in de voerstrategie. Productiegerichte veehouders hanteren een ruimere diervoeding dan integratiegerichte: ze hebben meer de neiging om "boven de norm" te voeren. De nuance-productiegerichte groep voert naast het krachtvoer ook veel structuurarm ruwvoer. Een ruime diervoeding past in de

Tabel 4.3 Gegevens met betrekking tot de diervoeding die gespecialiseerde melkveehouders toepassen in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid (boekjaar 1995/1996)

Kengetal	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid a)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Melkproductie per koe (kg)	7.003	6.794	7.246	7.186	-
Kg krachtvoer per melkkoe	1.825	1.698	2.282	2.703	2
kVEM per koe krachtvoer + structuurarm ruwvoer	1.879	1.576	2.752	2.746	2
Krachtvoerprijs per 100 kg (gld.)	43,4	38,4	34,7	35,2	2
Krachtvoer + melkproducten (gld./koe/jr.)	812	691	889	1.019	4
Kg krachtvoer/koe/dag in de zomer	3,9	3,7	5,0	6,2	2
Kg krachtvoer/koe/dag in de winter	6,1	5,6	7,5	8,6	2
<i>Afwijking van de norm</i>					
Kg. krachtv./koe/dag zomer	0,2	0,7	1,9	2,4	2
Kg. krachtv./koe/dag winter	-0,2	0,6	1,8	2,0	3
Totaal nettovoer kVEM	-424	-190	110	633	-

a) 1 = 99%, 2 = 95%, 3 = 90%, 4 = 80% betrouwbaarheid, - = geen betrouwbaarheid.
Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

strategie van productiegerichtes melkveehouders: de melkproductie moet als het kan op peil blijven. Dit verklaart ook de angst die de productiegerichtes veehouders hebben voor het moeilijker realiseren van milieunormen als ze maatregelen moeten nemen die naar hun mening zullen leiden tot minder melk en/of meer krachtvoer. Dat heeft in hun beleving uiteindelijk negatieve gevolgen voor zowel inkomen als milieu. Dus voelen ze zich bedreigd in hun mogelijkheden.

Toch valt naar onze mening het verschil in melkproductie per koe tussen beide groepen mee. Het verschil is statistisch niet betrouwbaar.

De kosten voor krachtvoer en melkproducten vertonen een relatie met de gerichtheid van de melkveehouder, zij het dat de statistisch betrouwbaar-

heid niet erg sterk is. Integratiegerichte melkveehouders hebben lagere kosten. Voor de sterk integratiegerichte groep wordt dat verschil overigens teniet gedaan door de hogere krachtvoerprijs. Dat zal deels veroorzaakt worden door het duurdere krachtvoer dat op biologische bedrijven wordt gevoerd.

4.3 Bedrijfseconomische resultaten

In de vorige paragraaf is aangetoond dat de verschillen in doelstelling en strategie tussen integratie- en productiegerichte melkveehouders gevolgen hebben voor de technische aspecten van de bedrijfsvoering. Er is een aantal duidelijk statistisch betrouwbare verschillen. Het is natuurlijk belangrijk om te weten hoe die verschillen zich bedrijfseconomisch manifesteren. Daarop gaan we in deze paragraaf in. We doen dat allereerst aan de hand van de werkelijke bedrijfseconomische resultaten (tabel 4.4). Daarna worden de resultaten vergeleken met die van vergelijkbare bedrijven: de bedrijfsvergelijkende maatstaf.

Voor het saldo per hectare zijn de verschillen statistisch niet betrouwbaar. Integratiegerichte veehouders behalen veelal wel een hoger saldo per koe dan productiegerichte veehouders. Voor een deel wordt dat veroorzaakt door verschillen in melkproductie per hectare. Voor een ander deel is dat een gevolg van een verschil in melkprijs. Die is bij de sterk integratiegerichte en de nuance-productiegerichte veehouders aanzienlijk hoger dan bij de twee andere groepen. Voor de sterk integratiegerichte groep is de verklaring dat er in deze groep veehouders zitten met een biologische bedrijfsvoering. Voor de nuance-productiegerichte groep spelen twee factoren een rol. In de eerste plaats gaat het om een groep melkveehouders met een relatief hoog vetgehalte (gemiddeld 4,60%). In de tweede plaats spelen regionale factoren een rol (uitbetalingsprijs zuivelfabriek). Maar we zagen al dat integratiegerichte veehouders ook een voorzichtiger voerstrategie hanteren (tabel 4.3). En ook in de vaste kosten zet die trend zich voort. De arbeidskosten, de bewerkingskosten in zijn totaliteit en de materiaal-, energie- en overige kosten vertonen een relatie met de gerichtheid van de veehouder, zij het dat de statistische betrouwbaarheid niet erg sterk is. De integratiegerichte veehouders realiseren relatief lage vaste kosten. Dit beeld herkennen we uit de voorstudie (Van den Ham et al., 1998). Daaruit kwam al naar voren dat veehouders die kiezen voor een eenvoudig bedrijfssysteem (een deel van de "kostenbespaarders") een lagere melkproductie per hectare hebben en lagere kosten realiseren dan veehouders die vooral de veestapel en/of eigen mechanisatie als kritische succesfactor zien (bijvoorbeeld "veeboeren" respectievelijk "machineboeren"). Voor het nettobedrijfsresultaat en de arbeidsopbrengst per ondernemer is de relatie met de gerichtheid van de melkveehouder zelfs statistisch goed betrouwbaar. Dat geldt ook voor het ondernemersinkomen en het totaal gezinsinkomen. De bestedingen van het gezin zijn bij de integratiegerichte veehouder hoger dan bij de productiegerichte veehouder.

Bij de besparingen en de ontwikkeling van de vrije kasstroom komen geen statistisch betrouwbare relaties met de gerichtheid naar voren. Dat is ook het geval bij de opbrengsten uit vermogen, het inkomen uit arbeid buiten het

Tabel 4.4 *Bedrijfseconomische resultaten van gespecialiseerde melkveehouders in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid (boekjaar 1995/1996)*

Kengetal	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid a)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Fabrieksprijs/ 100 kg melk	80,99	74,25	77,80	74,50	2
Saldo per koe (gld.)	5.004	4.649	4.321	4.338	3
Saldo per hectare voederopp. (gld.)	7.945	6.870	8.985	7.803	-
Idem incl. vergoeding voor natuur	8.087	6.887	9.002	7.819	-
<i>In 1.000 gld./bedrijf</i>					
Kosten arbeid	141	159	177	181	4
Totaal bewerkingskosten	201	224	275	271	4
Materiaal, energie + overige kosten	67	65	121	130	4
Nettobedrijfs- resultaat (pachtbasis)	-39	-94	-75	-115	2
Arbeidsopbrengst per ondernemer (pachtbasis)	73	31	51	18	2
Ondernemersinkomen per bedrijf	84	86	119	60	-
Ondernemersinkomen per ondernemer	78	53	70	31	3
Totaal gezinsinkomen per bedrijf	125	110	140	129	-
Totaal gezinsinkomen per gezin	120	78	99	67	3
Totaal bestedingen per gezin	66	52	52	46	4

a) 1 = 99%, 2 = 95%, 3 = 90%, 4 = 80% betrouwbaarheid, - = geen betrouwbaarheid.

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

bedrijf, de overige neven inkomsten en de uitkeringen overheid en particulier. Dat bevreemdt enigszins omdat integratiegerichte melkveehouders meer ex-

tern gericht zijn en in de voorstudie op deze punten een statistisch betrouwbare relatie werd gevonden met het opnemen van natuur in het melkveebedrijf (Van den Ham et al., 1998).

Tenslotte nemen we nog enkele kengetallen onder de loep waarbij de bedrijfsresultaten worden vergeleken met de bedrijfsvergelijkende maatstaf. Daarbij worden de resultaten gecorrigeerd voor melkproductie, veebezetting en N-niveau. De resultaten staan in tabel 4.5.

Tabel 4.5 *Bedrijfseconomische resultaten (gld./ha) voor gespecialiseerde melkveehouders in de veenweidegebieden, ingedeeld naar gerichtheid. De cijfers geven het verschil aan (+ of -) met vergelijkbare bedrijven b) (boekjaar 1995/1996)*

Kengetal	Integratiegericht		Productiegericht		Betrouwbaarheid a)
	sterk	nuance	nuance	sterk	
Melkopbrengsten	828	756	-83	-61	4
Omzet en aanwas	48	28	-223	-129	-
Totale nettovoerkosten	-36	-25	49	204	-
Diergezondheidskosten	-55	4	-4	6	-
Inseminatiekosten	-13	19	6	25	2
Totale toegerekende kosten	-30	200	24	178	-
Saldo	850	556	-363	-424	-

a) 1 = 99%, 2 = 95%, 3 = 90%, 4 = 80% betrouwbaarheid, - = geen betrouwbaarheid; b) Gecorrigeerd voor melkproductie, N-niveau en veebezetting.

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

Integratiegerichte melkveehouders komen ten opzichte van vergelijkbare bedrijven wat beter uit de bus dan productiegerichte melkveehouders. De opbrengsten zijn wat hoger, de kosten wat lager en dientengevolge is ook het saldo beter. De statistische betrouwbaarheid is echter niet groot.

4.4 Conclusies

De gerichtheid van de melkveehouder vertoont op bepaalde punten een statistisch betrouwbare relatie met de bedrijfstechnische gegevens en -resultaten en met de bedrijfseconomische resultaten.

- De verkaveling en de ontwatering zijn beter op bedrijven van integratiegerichte melkveehouders. De moderniteit van deze bedrijven is niet minder. Productiegerichte melkveehouders hebben een grotere melkproduc-

tie per hectare hoewel de statistische betrouwbaarheid hiervan niet sterk is.

- Integratiegerichte veehouders hanteren lagere inputs voor kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Er is daardoor sprake van lagere mineralenoverschotten. Bij de sterk integratiegerichte melkveehouders wordt dat deels veroorzaakt doordat in deze groep bijna alle veehouders met een biologische bedrijfsvoering zitten.
- Integratiegerichte melkveehouders hanteren een voorzichtiger voerstrategie. Dat leidt gemiddeld tot een iets lagere melkproductie per koe, maar statistisch is dat niet betrouwbaar.
- Integratiegerichte melkveehouders realiseren een hogere arbeidsopbrengst en een beter nettobedrijfsresultaat dan productiegerichte melkveehouders. Dat wordt vooral veroorzaakt door lagere kosten. Ook het totaal gezinsinkomen is bij integratiegerichte melkveehouders hoger.

Het realiseren van lage kosten is vooral een gevolg van de strategie van de integratiegerichte melkveehouder. Diezelfde strategie biedt mogelijkheden voor de verweving van landbouw en natuur op bedrijfsniveau. Verweving van landbouw met agrarisch natuurbeheer hoeft dus niet op gespannen voet te staan met economische duurzaamheid.

5. MOGELIJKHEDEN VOOR HET BENUTTEN VAN KANSEN

5.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken hebben we beschreven hoe melkveehouders aankijken tegen de mogelijkheden om agrarisch natuurbeheer met de bedrijfsvoering te verweven. De mogelijkheden die melkveehouders zien, worden voor een groot deel ingegeven door hun gerichtheid. Productiegerichte melkveehouders richten zich vooral op het realiseren van een hoge technische productie. Dat is bij hen niet een doel op zich, maar een gevolg van hun doelstellingen en de strategie om die doelstellingen te bereiken. Prikkels uit de samenleving en de politiek die deze strategie ondermijnen, worden al snel als bedreigend ervaren. Integratiegerichte melkveehouders achten een hoge technische productie veel minder de basis van een goed resultaat. Zij plaatsen de technische productie veel meer in het kader van het geheel van hun bedrijf. Deze instelling leidt ook tot een andere kijk op de samenleving. Integratiegerichte melkveehouders zijn meer geneigd signalen uit de samenleving te benutten als kans. In bijlage 1 hebben we de belangrijkste aspecten van de denklijn van beide typen veehouders verkort weergegeven.

Bij beide typen veehouders spelen ervaringen met groepen uit de samenleving en (beleids)instanties een rol. Dat maakt zelfs het grootste deel uit van geconstateerde verschillen tussen gebieden. De vraag is welke mogelijkheden er zijn om kansen voor verweving van landbouw en natuur te benutten. Daarvoor geven we in de volgende paragraaf aanknopingspunten. We gaan uit van de gegevens uit dit onderzoek.

5.2 Mogelijke aangrijpingspunten voor instrumentarium

Uit de vorige hoofdstukken kunnen we concluderen dat de potentie voor natuur op landbouwbedrijven aanwezig is. Het gaat er om de kansen verschillen in gerichtheid als kans te benutten en bedreigingen veroorzaakt door slechte ervaringen en verschil in beeldvorming te elimineren. De hoofdpunten zijn:

- verbeteren van de communicatie;
 - interactie tussen beleid, praktijk, kennisinstellingen en samenleving;
- convenanten met regionale verenigingen van boeren;
 - flexibiliteit in doelstellingen en het realiseren hiervan;
 - integrale benadering bij de planvorming;
 - ondersteuning, begeleiding en beloning.

In twee subparagrafen gaan we op de genoemde factoren in. Daarna geven we enkele conclusies.

5.2.1 Mogelijkheden van communicatie

Interactie beleid - praktijk - kennisinstellingen - samenleving

Uit de resultaten komen veel aspecten naar voren die voor een groot deel vastzitten op verschil in beeldvorming tussen groepen. Dat geldt voor veehouders onderling, voor het beeld dat de samenleving heeft van de praktijk en omgekeerd, maar ook verschillen in beeldvorming tussen de praktijk, beleidsmakers en kennisinstellingen. Voorbeelden uit dit onderzoek:

- melkveehouders onderkennen dat de samenleving en/of de politiek willen dat de melkveehouderij op onderdelen een andere weg inslaat. Vooral productiegerichte melkveehouders ervaren dat als onnodig en bedreigend. Zij zijn van mening dat dat komt doordat "het gros van de burgers niet meer weet hoe het toegaat op een boerenbedrijf". Hun beeldvorming van wat natuur is, verschilt van dat van de samenleving. Ze voelen zich bedreigd in de kritische succesfactoren van hun strategie waarmee ze hun doelstellingen willen bereiken;
- melkveehouders ervaren de uitvoering van beleid als frustrerend. Ze schrijven in hun ogen inadequate beleidsmaatregelen onder meer toe aan falende praktijkkennis bij ambtenaren: "Gebrek aan kennis bij de ambtenaren wekt irritatie, ze denken dat ze het weten";
- veehouders zien de kennis waarop beleid is gebaseerd als onbetrouwbaar omdat ze, afgaand op hun eigen waarnemingen, iets anders zien dan "men" beweert. Enkele citaten van melkveehouders:
 - * "Een stuk land waar weidevogels zaten, is nu reservaat, ze hebben het verschraald en nu zit daar geen vogel meer, maar bij mij wel";
 - * "Ik heb grond met een lage grondwaterstand en toch zitten er veel grutto's. In die schrale boel hierachter zit niets";
 - * "Natuurmonumenten beweerde dat de vossen de weg niet zouden overgaan. Ik zie nu dat ze dat wel doen. NM beschouw ik nu als een onbetrouwbare organisatie".

Andere voorbeelden uit dit onderzoek zijn de reacties van veehouders op de vier vormen van agrarisch natuurbeheer. Sommige maatregelen worden door het gros van de veehouders afgewezen zoals verhoging van de grondwaterstand en het plaatsen van een afrastering langs de sloot op 2 meter afstand daarvan. De uitdaging is gezamenlijk alternatieven te vinden die wel aanvaardbaar zijn en ook goede natuurresultaten opleveren.

De oplossing voor veel van deze punten moet worden gezocht door aandacht te besteden aan interacties met actoren (Termeer en Van Eeten, 1994).

Het doel van communicatie tussen betrokken actoren is tweeledig:

- meer begrip voor elkaars mogelijkheden en wensen. Boeren voelen zich dan door de samenleving weer serieus genomen. Negatieve ervaringen

die bij boeren leiden tot het zich afzetten tegen agrarisch natuurbeheer verdwijnen daardoor.

- gebruikmaken van de mogelijkheden van strategiewijziging door boeren.

Boeren hebben tijdens dit onderzoek ook zelf oplossingen aangedragen die een bijdrage kunnen leveren om het vertrouwen van de maatschappij te winnen. Een mogelijkheid is interactie tussen boeren en groepen uit de samenleving, beleid en maatschappelijke organisaties:

"De leerlingen van een school komen enkele weken op de boerderij. Je schrikt er van als je merkt met welk beeld van de landbouw die kinderen rondlopen. Als ze weer vertrekken, is hun beeld radicaal veranderd. Dat vinden we een leuk resultaat";

"Communicatie met de omgeving is belangrijk. Neem het initiatief voor stimulerend beleid. Ontwikkel een visie te over natuur op je bedrijf en ga als boeren gezamenlijk naar de organisaties toe";

"Ik ga graag de discussie aan met "milieufreaks" Als ze bijvoorbeeld vragen waarom ik geen biologische bedrijfsvoering heb, dan confronteer ik ze met het probleem (je betaalt er niet voor)";

"Ik heb met Staatsbosbeheer nu een goede relatie, ze zien nu in dat ik op mijn eigen bedrijf meer mogelijkheden heb voor natuur als ik grond van deze organisatie in mijn bedrijf kan gebruiken";

Boeren geven hiermee aan dat mensen uit verschillende geledingen van de maatschappij van elkaar kunnen leren wat ieders beeld en mogelijkheden zijn en hoe mogelijkheden kunnen toenemen.

De wijze van benadering is bepalend voor de vraag of het lukt boeren positief mee te laten denken of niet. Als voorbeeld een ervaring uit dit onderzoek. Bij het slot van de enquête hadden we onder meer de vraag gesteld of boeren anders waren gaan denken in de loop van de discussie. Op zich een heel ambitieuze vraag voor zo'n korte termijn, maar toch beantwoordde één van de veehouders die vraag bevestigend met als argumentatie: "Ik zie nu meer voordelen, de overheid wil blijkbaar zijn best doen om zich in boeren in te leven, ze geeft kansen. Voor mezelf een duidelijker gevoel dat we - ook voor de omgeving - als verantwoordelijke mensen ons moeten inzetten voor een goed leefmilieu";

De bedrijfsstrategie van boeren blijkt niet star te zijn.

"Niets is zo flexibel als het bedrijfsbeleid van een boer, dat kan in een jaar 180 graden draaien".

Dit biedt mogelijkheden om via interactie tussen boeren onderling tot wijziging van de bedrijfsstrategie te komen.

Productiegerichte veehouders hebben als belangrijke *doelstelling* het behalen van een hoog inkomen, maar gezien de resultaten van deze studie is het de vraag of zij daarvoor de beste *strategie* hanteren. Contact met integratiegerichte collega's kan mogelijkheden bieden de strategie *binnen de eigen mogelijkheden* bij te sturen. Dat kan tot het inzicht leiden dat:

- aanpassing van de bedrijfsstrategie meer mogelijkheden biedt om de eigen doelstellingen te realiseren;
- agrarisch natuurbeheer beter te verweven is dan eerst werd gedacht.

Contacten tussen sterk integratiegerichte en sterk productiegerichte boeren zijn volgens de resultaten van dit onderzoek echter niet vanzelfsprekend omdat beide typen boeren zich niet op dezelfde bedrijven richten (tabel 3.3).

Mogelijke vormen van interactie:

- openstellen van landbouwbedrijven voor de samenleving. Hier zit wel een knelpunt: uit overwegingen van diergezondheid signaleren we soms een ontwikkeling waarbij bedrijven steeds meer "op slot" gaan;
- bijeenkomsten van boeren, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, beleidsinstanties en kennisinstellingen met onderling uiteenlopende ideeën. Om voldoende concreet te kunnen zijn, verdient het aanbeveling deze bijeenkomsten op gebiedsniveau te organiseren;
- maak gebruik van bij de doelgroep hoog scorende informatiebronnen. De beide nuance-groepen hebben reeds een zekere mate van integratiegerichtheid, dus daar zitten zeker aanknopingspunten. Bepaalde informatiebronnen scoren juist bij deze groepen hoog. Dat zijn onder meer:
 - * bedrijfsbezoeken bij collega's. In de loop van dit onderzoek een keeranschouwelijk naar voren wat concreet waarnemen op een bedrijf van een collega vermog. Na de workshop met de veehouders werd een bedrijf bezocht waarvan de eigenaar aan slootkantbeheer doet maar dat op een andere wijze invult dan volgens gangbare adviezen. Een van de onderzoekers raakte zo enthousiast van de aanwezige zeldzame planten in de slootkant dat hij deze gevaarlijk dicht naderde. Een sterk productiegerichte veehouder keek eens om zich heen en reageerde "als het zó kan, wil ik het ook nog wel". Boeren die aanvankelijk geen heil zagen in agrarisch natuurbeheer op bedrijfsniveau raakten door een bedrijfsbezoek geïnteresseerd;
 - * boekhouder/boekhoudkantoor. Die beschikken over bedrijfsresultaten. Die kunnen gebruik maken van de kennis van bedrijfsstrategieën en de mogelijkheden die deze kennis biedt;
 - * DLV, LTO, CLM en studieclubs scoren ook tamelijk goed bij nuance-groepen. Ook deze organisaties kunnen met de kennis over strategieverschillen een rol spelen bij het interactieproces;

- een middel om "kruisbestuiving" tussen integratie- en productiegerichte boeren te stimuleren, is het versterken van netwerken van boeren die elkaar informeren;
- gebruik maken van spelsimulaties of experimentele economie. Veehouders kunnen dan in spelsituaties leren van elkaars strategie en verkennen wat dat voor de eigen bedrijfssituatie kan betekenen.

5.2.2 Convenanten met regionale verenigingen van boeren

Flexibiliteit in doelstellingen en het realiseren hiervan

Uit de resultaten komt naar voren dat er grote verschillen zijn in de mogelijkheden die veehouders voor zichzelf zien. Integratiegerichte melkveehouders zien meer mogelijkheden voor natuur op hun bedrijf dan productiegericht. De laatsten zien op hun bedrijf op een andere manier mogelijkheden, maar daarnaast vooral mogelijkheden in beheer van extra grond met een natuurdoelstelling. Omdat juist productiegerichte boeren vrezen dat bij opname van natuur op hun eigen bedrijf het realiseren van de milieudoelstellingen verder weg komt te liggen, is een combinatie van extra grond met mogelijkheden voor MINAS het bestuderen waard. Geef bij het vaststellen en realiseren van de doelstellingen blijk van een flexibele houding. Maak algemene doelstellingen op gebiedsniveau en laat de boer de vrijheid van handelen hoe dat te realiseren. Daarop is hij gesteld: "Wij willen in vrijheid kunnen beslissen over de wijze waarop en waar op het bedrijf we natuur invullen". Daarbij kunnen er in de tijd zeker meer mogelijkheden ontstaan. Veehouders zien door onderlinge interactie wat de resultaten zijn. Hierbij komt overigens wel de organisatievorm om de hoek kijken: als de overheden en andere organisaties op gebiedsniveau afspraken maken, is ook van de zijde van de veehouders een gezamenlijk optrekken nodig. In de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden hebben boeren ervaring met gezamenlijk optrekken en met het afsluiten van *convenanten*: dat lijkt daar vooralsnog goed te bevallen. Eén van de deelnemers: "Dat systeem zouden ze landelijk moeten invoeren".

Door op gebiedsniveau doelstellingen af te spreken, is het mogelijk dat iedere veehouder op zijn eigen niveau natuur in zijn bedrijfsvoering opneemt en in het gebied als geheel kan een leuk resultaat het gevolg zijn. Een veehouder verwoordt dat als volgt:

"Als je verder gaat dan licht beheer (inclusief bloemrijk grasland) laat dan de locatie waar wat precies ontstaat vrijer. Stuur op hoofdlijnen. Het moet geen keurslijf worden. Op gebiedsniveau zijn voor deze aanpak mogelijkheden genoeg. Maar op bedrijfsniveau past alles niet altijd. Bloemrijk grasland past vooral op bedrijven met een biologische bedrijfsvoering omdat daar een laag bemestingsniveau wordt toegepast. Landschapselementen zijn mogelijk weer veel minder inpasbaar op deze bedrijven omdat ze de grond hard nodig hebben."

De voordelen van een aanpak op gebiedsniveau zijn:
gebruik maken van verschillen tussen bedrijfsstrategieën heeft mogelijkheden in zich voor diversiteit binnen een gebied;

- stimuleren van contacten tussen boeren met verschillende bedrijfsstrategieën, dat kan leiden tot het aanpassen van de eigen strategie. Daardoor kunnen meer mogelijkheden ontstaan voor verweving van natuur op bedrijfsniveau;
- de angst dat meer natuur leidt tot op lange termijn nadelige gevolgen voor de productiemogelijkheden kan worden beperkt. Vooral productiegerichte veehouders kennen die angst. Die angst veroorzaakt bij hen wantrouwen richting overheden, maar ook richting hun integratiegerichte collega's;
- op bedrijfsniveau ontstaan combinatiemogelijkheden die onvermoede resultaten kunnen opleveren. Een veehouder geeft dat als volgt aan:
"een combinatie van uitgestelde maaidatum en nestbescherming is heel goed, dan krijg je verschillende biotopen op de percelen van één bedrijf. Dat is ook goed voor de weidevogels. De legsels kunnen uitkomen op percelen met een uitgestelde maaidatum, de jonge vogels gaan naar het beter bemeste land. Met de inrichting van het gebied moet je daarmee rekening houden, dat geeft afwisseling en dat stimuleert. Slootkantbeheer is ook goed voor grutto's. Die gaan daar nesten maken";
- boeren gaan weer geloven in eigen kunnen en voelen zich weer serieus genomen. Dat is een belangrijk aspect bij stimulering.
"Als je natuurbeheer laagdrempelig van start laat gaan, komt er resultaat. *De boer wil vrij zijn in zijn manier van aanpak en hij wil voelen dat hij het vertrouwen heeft. Hij vindt het plezierig als hij resultaat ziet van iets waarvoor hij zelf heeft gekozen.*"

De laatste uitspraak geeft aan dat als een boer resultaat ziet van iets wat hij op zijn eigen manier heeft bereikt, hij dat ook probeert uit te bouwen, zeker als hij ziet dat de samenleving dat waardeert!

Integrale benadering bij de planvorming

In elk gebied komen sterk integratiegerichte veehouders voor en sterk productiegerichte met alle nuances daartussen. De gerichtheid van de veehouder blijkt bepalend te zijn voor de ruimte die er op landbouwbedrijven is voor natuur en op welke manier natuur op bedrijfsniveau wordt ingevuld. Natuur moet dus in de strategie van de veehouder passen, dan ontstaat de ruimte. Bij de planvorming in een gebied zou dat op het eerste gezicht tot problemen kunnen leiden. Want rekening houden met de bedrijfsstrategie van veehouders betekent dat ook de planvorming op gebiedsniveau moet passen in de bedrijfsstrategie van de veehouder. In de vorige subparagraaf schreven we al iets over een flexibele benadering: maak doelstellingen op gebiedsniveau en laat de invulling aan de boeren over. Maar ook interactie zoals in paragraaf 5.2.1 beschreven, kunnen een bijdrage leveren. Bedrijfsstrategieën zijn, zoals beschreven, niet star. Bij een goede benadering zullen er meer mogelijkheden

blijken te zijn dan aanvankelijk werd gedacht. De resultaten in dit onderzoek geven aanleiding tot deze gedachte. In de eerste plaats is er sprake van nuances verschillen tussen sterke integratiegerichtheid enerzijds en sterke productiegerichtheid anderzijds. In de tweede plaats hebben we verschillen tussen gebieden geconstateerd die vooral zijn terug te voeren op verschil in ervaringen die boeren opdeden. Daarnaast blijft er de mogelijkheid om in bepaalde gevallen bedrijfsverplaatsing te ondersteunen als boeren aangeven daaraan de voorkeur te geven. Een productiegerichte veehouder noemde ondersteuning hiervan als mogelijkheid ("... want er blijft voor productiegerichte boeren toch ook nog wel iets over?").

Ondersteuning, begeleiding en beloning

Tijdens de enquête is het woord "resultaatbeloning" veelvuldig gevallen (zie ook paragraaf 3.4.7). Er zijn verschillen, maar de meeste veehouders zien resultaatbeloning, gekoppeld aan de vrijheid van handelen hoe de doelstellingen te realiseren als een goede zaak. Dat is door veehouders onder meer op de volgende wijze verwoord:

"Resultaatbeloning is een goede stimulans. Het zet bij boeren een groei-proces in gang en het verplicht de boer in wezen tot niets (legt zich niet vast). Het kan ook moeilijk zijn omdat de situatie ter plaatse sterk bepalend is voor het bereikte resultaat. Weidevogels bijvoorbeeld laten een grillig resultaat zien. Het kan zijn dat twee boeren hetzelfde doen en dat de één meer resultaat heeft dan de ander. Maar het volgend jaar kan het andersom zijn. Om een goede start te maken is het belangrijk in het begin al te belonen al is het resultaat nog niet zo groot. In de loop van de tijd zullen de resultaten toenemen, het is niet erg als de beloning daarna naar beneden wordt bijgesteld, als de stimulans maar blijft. Boeren blijven wel meedoen, je moet niet vergeten dat men ook routine opbouwt in bijvoorbeeld het opsporen van de vogelnesten. Aanvankelijk is ondersteuning nodig door een vogelwachter, later krijgen de boeren zelf routine. De vergoedingen moeten niet al te hoog worden, het moet niet het hoofdbestanddeel van het inkomen worden, mede omdat het inkomen dan te afhankelijk wordt van vergoedingen die via de overheid binnen komen. Bovendien is het beheer niet zó ingrijpend dat het zóveel inspanning kost. Als op gebiedsniveau voldoende initiatieven worden aangepakt, versterkt dat het resultaat. Er komen dan meer planten van de gevraagde soorten, dat betekent meer zaadverspreiding en dus weer meer resultaat."

Volledigheidshalve zij vermeld dat er veehouders zijn die de voorkeur geven aan de beheersovereenkomst. Bij de productiegerichte veehouders kan daar overigens wel eens van een probleem sprake zijn. Productiegerichte veehouders kiezen voor zekerheid, ze houden niet van experimenten die mogelijk een te groot negatief effect hebben op de productie. Vandaar de voorkeur voor vrijheid van handelen. Dat pleit voor resultaatbeloning. Anderzijds houden productiegerichte veehouders ook van financiële zekerheid en zien juist

deze veehouders op tegen "bewerkelijkheid" die onder meer aan het bepalen van het resultaat vastzit. Dat pleit weer voor de beheersovereenkomst. Inschakelen van derden zal mogelijk een oplossing kunnen bieden.

Veehouders geven ook andere vormen van financiële stimulansen aan:
"Via een groene fiscale regeling ecologische productie stimuleren (BTW). Bio-diesel zou met een lagere accijns moeten worden belast. Een betere fiscale regeling is een goede basis. Denk je stimuleringskader echter wel goed door zodat je consequent stimuleert."

Organisatorische ondersteuning

"We verwachten van de overheid ook organisatorische ondersteuning, niet alleen maar geld pompen. Aanvankelijk zou de overheid bij het proces om iets van de grond te krijgen ondersteuning kunnen bieden, daarna kunnen de boeren het zelf. Vooral ondersteuning in het voortraject is belangrijk. Zet mensen in vanuit de overheid met kennis van zaken, die dus kunnen ondersteunen in het denkproces, het op gang brengen van het proces en de uitvoering (organisatie). In het Ruysdael-project doet dat de hogeschool Delft. Het gaat bijvoorbeeld om projectcoördinatoren bij regionale verenigingen van boeren."

Inschakelen van het bedrijfsleven

"Het Ruysdael-project (een samenwerkingsverband tussen hogeschool Delft, ecologische melkveehouders in de Alblasserwaard, winkels, mengvoerindustrie en bank is drie jaar geleden gestart en heeft nu al tot een verdubbeling geleid van het aantal melkveehouders met een ecologische bedrijfsvoering."

5.2.3 Conclusies

Ter inleiding nog enkele uitspraken van sterk integratiegerichte boeren met inmiddels veel ervaring op het gebied van agrarisch natuurbeheer:

"Geld stimuleert, maar ook het constateren dat maatregelen resultaat opleveren."

"De consument wordt kritischer, hij moet alleen nog wat guller worden."

"Ik koos in 1984 voor verweving met natuur, een collega voor investeren in melkquotum. Het verschil in ons inkomen is nu een Mercedes in zijn voordeel. Die is mij onthouden doordat de samenleving niet bereid is voor mijn keuze te betalen. Ik heb voor de samenleving gewerkt, ik had die Mercedes moeten hebben."

"Niets is zo flexibel als het bedrijfsbeleid van een boer, dat kan in een jaar 180 graden draaien. Maar er moet wel brood op de plank blijven".

Deze uitspraken geven aan dat:

- geld niet het enige is waarvan een stimulans uitgaat;
- sterk integratiegerichte boeren een hoog inkomen als doelstelling weliswaar niet op deze eerste plaats zetten, maar dat dit niet betekent dat de-

- ze doelstelling door de samenleving kan worden gebruikt om voor een dubbeltje op de eerste rang te zitten;
- er beweging mogelijk is in de bedrijfsstrategie van boeren.

Conclusies:

bedrijfstrategieën zijn niet star, dat biedt aanknopingspunten om via interactie de mogelijkheden voor verweving van landbouw en natuur te vergroten;

er is verschil in de bedrijfsstrategie van boeren. Daarmee rekening houden biedt ook mogelijkheden voor landschappelijke diversiteit op gebiedsniveau.

6. PERSPECTIEVEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN NATUURWAARDEN IN VEENWEIDEGEBIEDEN

6.1 Inleiding

Tot in de zestiger jaren van deze eeuw waren de natuurwaarden van de Nederlandse veenweidegebieden bijzonder hoog, zowel landschappelijk als biologisch (ornithologisch, botanisch en entomologisch). Door waterhuishoudkundige en bodemkundige ingrepen, hogere veebezetting, zwaardere bemesting, alsmede een beheer gericht op optimalisering van de agrarische functie zijn deze natuurwaarden snel afgenomen. In het kader van een in de toekomst gewenste diversificatie van het agrarische beheer in veenweidegebieden wil de overheid ontwikkelingen op gang te brengen om althans een deel van de verloren gegane natuurwaarden terug te brengen. Dat geldt ook voor gebieden die buiten de Ecologische Hoofdstructuur liggen. De agrarische functie blijft in deze gebieden centraal staan. Met dat uitgangspunt voor ogen willen we nagaan welke mogelijkheden er zijn om agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsvoering te verweven. In dit hoofdstuk gaan we allereerst kort in op ecologische randvoorwaarden en evaluatiemogelijkheden. Daarna worden vier vormen van agrarisch natuurbeheer kort uitgewerkt die in een workshop aan melkveehouders zijn voorgelegd. De reacties van de veehouders hebben we in hoofdstuk 3 weergegeven.

6.2 Perspectieven voor ontwikkeling van natuurwaarden

- Natuurwaarden in veenweidegebieden werden en worden bepaald door:
- weidevogels (het broeden van grutto, tureluur, kempfaan, watersnip, leeuwerik enzovoort);
 - entomofauna (vlinders, zweefvliegen, bijen en hommels);
 - bloemplanten zoals pinksterbloem, boterbloem, koekoeksbloem, paardsbloem;
 - salamanders, kikvorsen, vissen en waterinsekten in sloten en waterplanten zoals dotterbloem en zwanebloem in sloten en langs slootkanten;
 - wegbermen en slootkanten met botanische kwaliteiten;
 - overhoekjes met riet en houtopslag alsmede elzen en knotwilgen langs de slootkanten, broedplaats voor onder andere uilen.

In principe kan een groot deel van de in de veenweidegebieden verloren gegane natuurwaarden opnieuw worden ontwikkeld. Het is echter de vraag of het zinvol is om bijzonder kritische soorten, zoals kempfaan en orchidee (handekenskruiden) weer terug te willen brengen. Omdat het voornamelijk om gebieden buiten de Ecologische Hoofdstructuur gaat, kunnen we ons beter

richten op minder kritische soorten, zoals grutto en koekoeksbloem of voor sommige gebieden op een nog lager ecologisch niveau bijvoorbeeld Kievit en pinksterbloem.

Vragen die hierbij moeten worden gesteld zijn:

- hoeveel en welke natuurwaarden waar ontwikkelen?
- hoe kan ik natuurontwikkeling evalueren?
- hoe lang duurt de ontwikkeling van natuurwaarden?
- wat heb ik er voor over?

Hoeveel en welke natuurwaarden waar ontwikkelen?

Vanuit natuurbehoud zou het ideaal zijn om in het overgrote deel van het Nederlandse veenweidegebied natuurwaarden te ontwikkelen. Het is een illusie te denken dat alle verloren gegane natuurwaarden opnieuw kunnen worden ontwikkeld. Zo is bijvoorbeeld 95% van het Nederlands areaal aan blauwgrasland verloren gegaan. Dit areaal zal niet meer worden ontwikkeld. Echter op bedrijfsniveau kunnen in principe op elke hectare natuurwaarden worden ontwikkeld. Het zal van de bedrijfsplanning, rekening houdend met de gewenste agrarische ontwikkeling en de aanwezige potenties voor te ontwikkelen natuurwaarden, afhangen hoeveel natuurwaarden worden ontwikkeld. Welke natuurwaarden waar kunnen worden ontwikkeld is, naast de gewenste agrarische ontwikkeling, afhankelijk van de ter plaatse of in de directe omgeving nog aanwezige natuurwaarden of potenties, de bereidheid van boeren om mee te werken en de financiële armslag.

Hoe kan ik natuurontwikkeling evalueren?

Het is noodzakelijk om de ontwikkeling van natuurwaarden te evalueren. Ten eerste kost het geld en inspanning en ten tweede is het vanuit natuurbehoud zowel als vanuit agrarisch oogpunt van belang om na te gaan hoe de ontwikkeling plaats vindt. Voor wat betreft weidevogels is de soort en het aantal broedvogels een goede maat. Voor wat betreft de flora zou kunnen worden gedacht aan voor veenweidegebieden kenmerkende indicatorsoorten. Hierbij kan voor de weilanden worden gelet op de ontwikkeling van koekoeksbloem, pinksterbloem, paardebloem, boterbloem en weidezuring. Langs de slootkanten op de ontwikkeling van dotterbloem en gele lis en in de sloot op de ontwikkeling van waterviolier, krabbescheer, stekelbaars en kikvors. Bij het Centrum voor Landbouw en Milieu is een meetlat in ontwikkeling die tot doel heeft natuurresultaten op bedrijfsniveau te meten (Buys, 1995).

Hoe lang duurt de ontwikkeling van natuurwaarden?

Het verdwijnen van ecologische rijkdom uit de veenweidegebieden is vrij snel gegaan. Bij een bedrijfsvoering die mede is gericht op ontwikkeling van ecologische waarden kunnen deze ook snel weer terugkeren. Uit proeven van het Staatsbosbeheer bij het in ecologisch maaibeheer nemen van weilanden

in Zuid-Limburg is gebleken dat ecologische kwaliteiten al na 3-5 jaar kunnen terugkeren. Bij het afplaggen van een gedurende meer dan tien jaar zwaar bemeste Twentse maïsakker kwam al na één jaar een aantal zeldzame planten terug. De ontwikkeling van een monotone Engels raaigrasweide naar een meer diverse bloemrijke weide kan in een beperkt aantal jaren worden bereikt (persoonlijke ervaringen van de auteur, niet gepubliceerd). Anderzijds zijn er ook resultaten van onderzoek waaruit blijkt dat het meer dan 10 jaar kan duren voordat soortenrijk grasland ontstaat (Oomes et al., 1998). Deze verschillen kunnen een knelpunt zijn bij beloningsvormen die uitgaan van resultaatbeloning. Een mogelijkheid kan zijn aanvankelijk uit te gaan van de snel terugkerende soorten.

Wat heb ik er voor over?

De kosten voor de ontwikkeling van natuur in veenweidegebieden zijn divers en afhankelijk van bedrijfstype, bedrijfsgrootte, het tempo waarmee natuurwaarden zich ontwikkelen en de mate waarin natuurpotenties nog aanwezig zijn. Ook de wijze waarin agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsstrategie van de ondernemer past heeft invloed op de kosten. Er zal per ondernemer een gecombineerd agro/eco-plan moeten worden opgezet waarbij de bedrijfsresultaten van de afgelopen jaren dienen te worden verdisconteerd.

6.3 Vier vormen van agrarisch natuurbeheer

In deze paragraaf geven we een korte beschrijving van de vier vormen van agrarisch natuurbeheer die we aan melkveehouders met een LEI-DLO-boekhouding hebben voorgelegd. De melkveehouders konden aan de hand van een achttal stellingen reageren (hoofdstuk 2). Het gaat om de volgende vormen:

- weidevogelbeheer;
- soorten- en bloemrijk grasland;
- slootkant- en slotenbeheer;
- landschapsbeheer (overhoekjes, houtsingels, bermen).

Weidevogelbeheer

De bedoeling is om de aanwezigheid van de grutto te stimuleren. We hadden daarvoor de volgende voorwaarden aangegeven hoewel er meer vormen denkbaar zijn:

- de grondwaterstand in het voorjaar hoog houden;
- niet bemesten, rollen, slepen en maaien tussen 1 april en 1 juni.

Soorten- en bloemrijk grasland

Ontwikkeling van soorten- en bloemrijke graslanden is mogelijk door de stikstofgift te beperken tot maximaal 150 kg N per hectare per jaar (inclusief

werkzame N uit dierlijke mest). Wanneer zich zo'n bloemrijke weide heeft ontwikkeld, is hiermee tevens een landschappelijke ontwikkeling in gang gezet en zullen zich ook faunistische (ornithologische en entomologische) kwaliteiten gaan ontwikkelen.

Slootkant- en slotenbeheer

Ontwikkeling van schone en ecologisch rijke sloten en slootkanten realiseren op de volgende wijze:

- de afrastering op twee meter van de slootkant plaatsen;
- sloten en slootkanten op deze twee meter niet bemesten met dierlijke mest en kunstmest;
- de slootkant in juli maaien.

Landschapsbeheer

Voor de ontwikkeling van een diverse flora en fauna zijn het handhaven of het opnieuw inrichten van overhoekjes (rietaanplant, houtopslag), het aanplanten van elzen en wilgen langs de slootkanten en het bevorderen van soorten- en bloemrijkdom op de wegbermen van groot belang.

7. DISCUSSIE

7.1 De gerichtheid van de veehouder: bedrijfsstijl?

We hebben geconstateerd dat er een statistisch betrouwbare relatie is tussen de integratie- of productiegerichtheid van de veehouder en zijn doelstellingen en strategie. Die relatie is er ook met de wijze waarop de veehouder aankijkt tegen ontwikkelingen in de maatschappij en de maatschappelijke invloed op zijn bedrijfsvoering. Hetzelfde geldt voor de knelpunten die hij signaleert, de oplossingsrichtingen daarvoor en de plaats die hij daarbij toekent aan natuur in zijn bedrijfsvoering. Anderen kwamen tot de conclusie dat de inpasbaarheid voor natuur in het bedrijf niet voor iedere veehouder hetzelfde is, maar dat het gerelateerd is aan de bedrijfsstijl. De optimale boer, de koeienboer, zakelijke boer en de fokker zien natuur in de bedrijfsvoering als minder of nauwelijks inpasbaar, soms zelfs als "het einde van economisch boeren" (Van der Ploeg en Roep, 1990; De Bruin en Van der Ploeg, 1991). Deze stijlen zijn vooral te vinden in wat wij hebben genoemd: de productiegerichte boeren. De tweedeling die wij hebben toegepast (integratiegericht versus productiegericht), past in een vereenvoudigde indeling zoals die in bedrijfsstijlstudies wel is toegepast, namelijk die van ambitieus tegenover zuinig en die van vakmanschap tegenover ondernemerschap (Van der Ploeg et al., 1992). Onze integratiegerichte melkveehouders passen in het beeld dat Van der Ploeg et al. schetst van de boer die een zuinige strategie en ondernemerschap prefereert. De productiegerichte melkveehouders passen in het beeld van de ambitieuze vakman. De integratiegerichte melkveehouders voldoen in één opzicht niet aan de omschrijving die Van der Ploeg et al. geeft van het ondernemerschap, namelijk "het van het volume willen hebben, het doordenderen". De integratiegerichte melkveehouders zetten groei van het bedrijf niet voorop als oplossingsrichting. Dat komt overeen met de tweedeling die wij bij onze "kostenbespaarders" hebben gevonden. We constateerden dat vooral de kostenbespaarders die de veestapel niet als kritische succesfactor zien, maar de voorkeur geven aan een eenvoudig bedrijfssysteem natuur in hun bedrijf hebben opgenomen. De omvang van de bedrijven van deze kostenbespaarders is minder groot dan die van de kostenbespaarders die ook de veestapel als kritische succesfactor beschouwen. Hetzelfde geldt voor de intensiteit (kg melk per hectare) (Van den Ham et al., 1998). In de integratie- en productiegerichtheid zoals we die hebben beschreven, zijn dus heel duidelijke overeenkomsten te leggen met het bedrijfsstijlenonderzoek.

In de voorstudie (Van den Ham et al., 1998) zien we dat de strategie die de veehouder toepast van grote invloed is op het bedrijfseconomisch resultaat. Boeren die we daar de naam "kostenbespaarders" hebben gegeven, kijken op een veel geïntegreerdere wijze naar de bedrijfsvoering dan veehouders die we

als "veeboeren" of "machineboeren" hebben gekenschetst. Laatstgenoemde veehouders letten veel meer op een bepaald aspect van de bedrijfsvoering als kritische succesfactor (bijvoorbeeld een hoge productie). Laatstgenoemde veehouders hebben ook een hogere melkproductie per hectare, hogere voerkosten en schenken minder aandacht aan de vaste kosten. Bij de enquête die we nu onder melkveehouders hebben gehouden, vinden we dat beeld weer terug. De integratiegerichte melkveehouder blijkt een bedrijfsstrategie te hebben die meer ruimte biedt voor verweving van natuur in de bedrijfsvoering dan de productiegerichte veehouder. Bovendien blijkt uit koppeling van de enquêteresultaten aan de gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO dat de integratiegerichte melkveehouder een nauwelijks lagere melkproductie per koe realiseert, maar dat daar lagere (voer)kosten tegenover staan, ook relatief. Dat leidt er toe dat de integratiegerichte melkveehouder een hoger inkomen realiseert. Datzelfde constateerden we reeds voor de kostenbespaarders. De kostenbespaarders vertonen overeenkomst met de zuinige en grote boeren. De veeboeren vertonen overeenkomst met de koeienboeren (Van der Ploeg, persoonlijke mededeling). We horen bij de fokkers en de zakelijke boeren dezelfde argumenten waarom iets niet inpasbaar zou zijn als bij de productiegerichte boeren uit onze enquête. Ze zien weinig mogelijkheden voor verlaging van het N-niveau, extensivering stuit op weerstand en als ze voor verweving voelen, is dat vooral op de percelen die vanwege de afstand van de bedrijfsgebouwen extensiever worden gebruikt (De Bruin en Van der Ploeg, 1991). Dezelfde indruk kregen we reeds uit de voorstudie: veehouders met een intensievere bedrijfsvoering kiezen vooral uit overwegingen van verkaveling voor natuur op hun bedrijf. Er zijn productiegerichte boeren die natuur op hun bedrijf niet uitsluiten, zo kwam uit de enquête naar voren. De Bruin en Van der Ploeg (1991): "het is beslist niet zo dat bepaalde bedrijfsstijlen bij voorbaat moeten worden uitgesloten als het gaat om verweving van landbouw en natuurbeheer. Wil men de uiteenlopende mogelijkheden benutten, dan is maatwerk van de kant van het beleid zonder meer vereist".

Het is dus vooral de strategie die de veehouder voor het bereiken van zijn doelstellingen volgt die bepaalt wat inpasbaar is. De intensiteit vertoont statistisch geen sterke relatie met de gerichtheid (tabel 4.1, bijlage 2). Ook anderen wezen daarop reeds. De inpasbaarheid is minder intensiteits- dan persoons- en gebiedsgebonden (Oostindie en Van Broekhuizen, 1997).

Gemiddeld zijn de bedrijven met natuur wel extensiever en het niveau waarop natuur wordt ingepast verschilt, maar het is niet zo dat op intensievere bedrijven in het geheel geen natuur in de bedrijfsvoering wordt ingepast. Veehouders die kiezen voor verbreding van functies hebben de minste kavels (Renting et al., 1994). In ons onderzoek vinden we eveneens dat integratiegerichte melkveehouders een betere verkaveling hebben dan productiegerichte veehouders. Renting et al. verbindt daaraan de conclusie dat de arbeid voor verbreding aanwezig moet zijn en dat "verbreders" die vanwege de betere verkaveling ook beschikbaar hebben. Dat zal uiteraard zo zijn, maar het resultaat van de enquête geeft ons nog een extra indruk. De productiegerichte veehouder maakt meer uren dan zijn integratiegerichte collega, maar hij wil die alleen besteden aan arbeid die zijn productieve strategie ten goede komt. Arbeid die

daaraan niet voldoet, is niet efficiënt. De productiegerichte veehouder zal arbeid voor "verbredingsactiviteiten" daarom niet hoog aanslaan.

In ons onderzoek vinden we statistisch geen sterke relatie tussen de mate van integratie- of productiegerichtheid en de bedrijfsomvang, hoewel *gemiddeld* productiegerichte bedrijven wat groter zijn. Anderen vinden die relatie wel (Oostindie en Van Broekhuizen, 1997). Dat heeft vrijwel zeker te maken met het materiaal dat bij het onderzoek is gebruikt: Oostindie en Van Broekhuizen betrokken ook bedrijven bij hun onderzoek waar de melkveehouderijtak nauwelijks enige betekenis heeft. Ze noemen de afbouwers en de hobbyboeren als veehouders waar de melkveetak vrijwel geen betekenis heeft. Hetzelfde geldt voor een deel van de plattelandsondernemers. Ons onderzoek heeft alleen betrekking op gespecialiseerde melkveebedrijven. Mogelijk dat ook de keuze van de gebieden en het feit dat Oostindie en Van Broekhuizen (in overeenstemming met hun opdracht) alleen naar de inpasbaarheid van beheersovereenkomsten hebben gekeken een rol spelen. Overigens komen ze tot de conclusie dat veehouders die wijze van inpassing veelal afwijzen omdat ze de voorwaarden te star vinden. Wij hoorden vaak de opmerking: "resultaatbeloning en dan vrij zijn in de wijze waarop en de plaats waar we iets realiseren". Oostindie en Van Broekhuizen vinden bij de deelnemers aan een beheersovereenkomst dat die aan dat systeem toch de voorkeur blijven geven boven resultaatbeloning. De vraag is in hoeverre het aandeel veehouders zonder melkveetak hierbij een rol speelt. Oostindie en Van Broekhuizen vonden namelijk dat beheersovereenkomsten vooral worden afgesloten op extensieve bedrijven met grond op afstand of percelen met een slechte ontwatering en dan vooral op bedrijven zonder melkveetak.

7.2 Bedrijfseconomische verschillen tussen de groepen

Bij de koppeling van de natuur- of productiegerichtheid met de technische en de bedrijfseconomische gegevens in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO constateerden we dat de relatie tussen de gerichtheid van de melkveehouder en de intensiteit statistisch niet erg betrouwbaar is, er geen statistisch betrouwbare relatie is met de bedrijfsomvang, maar wel met de mineralenoverschotten per hectare, het krachtvoerconsumptie, kosten en het nettobedrijfsresultaat, de arbeidsopbrengst per ondernemer en het ondernemersinkomen per ondernemer alsmede het totaal gezinsinkomen per gezin. In een voorstudie zijn we nagegaan hoe melkveebedrijven er uit zien die reeds natuur in hun bedrijfsvoering opnemen ten opzichte van melkveebedrijven die dat niet doen (Van den Ham et al., 1997). In die studie zijn bedrijven met een vergoeding voor natuur vergeleken met collega's met een vergelijkbaar bedrijf, maar zonder een vergoeding voor natuur. In de meeste gevallen komt het beeld overeen met het resultaat van onze enquête naar gerichtheid van de veehouder. Toch zijn er enkele opmerkelijke verschillen. Het nettobedrijfsresultaat verschilt in de voorstudie niet betrouwbaar tussen bedrijven met en zonder een vergoeding voor natuur. Dat is wel het geval met de arbeidsopbrengst, zij het in beperkte mate. Het ondernemersinkomen vertoont wel een statistisch betrouw-

baar verschil tussen beide groepen bedrijven, evenals de besparingen. Bovendien bleken melkveehouders met een vergoeding voor natuur een hogere opbrengst uit vermogen, meer inkomen uit arbeid buiten het bedrijf en minder uitkeringen van overheid en particulieren te hebben dan hun collega's zonder een vergoeding voor natuur. In de resultaten van de enquête vinden we geen statistisch betrouwbare relatie tussen de gerichtheid van de veehouder en de omvang van de besparingen en de omvang van opbrengsten uit vermogen, arbeid buiten het bedrijf en uitkeringen van overheid en particulieren. Wel bevestigen beide studies de indruk dat bedrijven die natuur gemakkelijker in hun bedrijfsvoering (denken) in te passen overwegend bedrijven zijn die meer geïntegreerd naar hun bedrijf kijken, dus meer het grote geheel in de gaten houden en niet speciaal bepaalde onderdelen van de bedrijfsvoering de grootste aandacht geven (bijvoorbeeld melkproductie per koe). Veehouders dus die als bedrijfsstrategie hebben: een goedkoop en/of eenvoudig systeem en die dienengevolge de kosten beter in de hand houden.

De vraag kan zijn waardoor de verschillen worden veroorzaakt. Er zijn een paar mogelijke oorzaken te bedenken:

- de voorstudie ging over veehouders die wel en die geen vergoeding voor natuur ontvangen, daadwerkelijk ontvangen dus. De enquête gaat over de gerichtheid van de veehouders en de gedachte die ze over inpasbaarheid van natuur hebben. Dat is niet hetzelfde;
- in de voorstudie werden bedrijven met elkaar vergeleken die nagenoeg alle verschillen in het feit of ze een vergoeding voor natuur ontvingen; structuurkenmerken zijn bij de onderlinge vergelijking zoveel mogelijk vermeden. Bij de resultaten van de enquête werd vooral naar gerichtheid gekeken, eventuele structuurverschillen kunnen daarvan een gevolg zijn;
- er is sprake van verschillende boekjaren.

Een punt van overeenkomst is dat de intensiteit (melkproductie per hectare) bij de bedrijven in de voorstudie overeenkomt met die van de sterk integratiegerichte groep in de enquête, in beide gevallen ongeveer 11.000 kg melk per hectare.

Naar onze mening is het belangrijkste dat in beide studies naar voren komt dat een hoger inkomen bij melkveehouders met een vergoeding voor natuur c.q. integratiegerichtheid niet in de eerste plaats wordt veroorzaakt door de vergoeding voor natuur, maar doordat ze zich in andere opbrengsten- en kostenposten gunstig onderscheiden: het is dus een kwestie van strategie, van denkwijze hoe je als boer een goed resultaat bereikt.

7.3 Akkerbouw

Aan akkerbouw hebben wij wel aandacht besteed in de voorstudie, maar het tijdsbestek liet het niet toe ook in de enquête aandacht aan akkerbouw te besteden. Er is wel literatuur beschikbaar waarin verslag wordt gedaan van een onderzoek onder akkerbouwers (Jacobs et al., 1997). De onderzoekers hebben aan akkerbouwers hun mening gevraagd over deelname aan een experiment

randenbeheer van de Dienst Landelijk Gebied. Daarbij hebben de onderzoekers onderscheid gemaakt naar de mening van deelnemers en niet-deelnemers. Het onderzoek stond niet in het breder denkkader van boeren naar integratie- of productiegerichtheid. Toch komen er enkele frappante zaken naar voren die wij ook onder melkveehouders hebben gevonden.

In de eerste plaats hebben de onderzoekers de mening vergeleken tussen deelnemers die voor de standaardovereenkomst (beheersovereenkomst) kozen en deelnemers die voor een "puur-natuur" overeenkomst (belonen op basis van resultaat) kozen. De deelnemers die voor de standaardovereenkomst kiezen, doen dat vooral vanwege de financiële zekerheid, ze vinden het gemakkelijker en ze vinden de herkenning van plantensoorten te moeilijk c.q. te tijdrovend. Akkerbouwers die kiezen voor de resultaatbeloning, doen dat vooral vanwege de vrijheid van handelen, de betere inpasbaarheid, het betere natuurresultaat en ... uit ondernemingsgeest. Dat laatste geeft ons sterk de indruk dat het om integratiegerichte akkerbouwers gaat. Wel constateren de onderzoekers verschillen tussen gebieden: in het noorden een voorkeur voor de standaardovereenkomst, in Zuid-Holland en Noord-Brabant een voorkeur voor "puur-natuur" overeenkomsten. De opmerking die wij vernamen: "resultaatbeloning is gerommel in de marge" komt inderdaad uit het noorden!

De onderzoekers gaan ook in op de maatregelen die bij "puur-natuur" deelnemers hoog scoren. Langs en in de randen niet bemesten en minder gewasbeschermingsmiddelen in de rand scoren hoog. Laag scoren: het plaatsen van een afrastering (vinden we ook bij de melkveehouders) en mechanische onkruidbestrijding.

Niet-deelnemers werd gevraagd naar hun argumenten. De akkerbouwers noemen relatief vaak:

- de vrees voor veronkruiding;
- we vinden het financieel onaantrekkelijk;
- verlies van goede grond.

Deze argumenten hebben we ook bij melkveehouders gevonden en *wel voornamelijk bij de productiegerichte*. Argumenten bij de akkerbouwers om wel deel te nemen zijn onder meer:

- ik hecht belang aan de natuur;
- verbetering van het imago van de landbouw;
- past goed in het bedrijf;
- ik wil aan agrarisch natuurbeheer doen;
- toename aantal kruiden, vlinders, vogels of insecten;
- minder meststoffen in de rand;
- financieel aantrekkelijk.

Deze argumenten herkennen we van de melkveehouders *vooral de integratiegerichte*.

Op basis van de overeenkomsten in de argumenten wagen wij het te veronderstellen dat het ook bij akkerbouwers in de eerste plaats de gerichtheid en de strategie zijn die bepalen of en in hoeverre natuur in een bedrijf inpasbaar is.

7.4 Interactie als hoeksteen van stimuleren

In paragraaf 5.2.1 pleiten we voor stimulansen via communicatie in (beleids)netwerken. Netwerken worden gedefinieerd als een geheel van relaties van afhankelijke actoren die zich formeren rondom een bepaald (beleids)probleem of (beleids)programma. Een overheidsorganisatie kan de effectiviteit van haar beleid vergroten door expliciet aandacht te besteden aan interacties met actoren (interactieve sturing). De centrale activiteit is communicatie. Het belang van de *interactieve* benadering van communicatie is:

- het vergroot het inzicht in de problematiek;
- het interactieproces creëert nieuwe informatie;
- het faciliteert leerprocessen;
- het maakt het mogelijk wederzijdse afhankelijkheden te hanteren;
- het doet meer recht aan de verschillende percepties die de actoren in het netwerk hebben. De deelnemers verkrijgen kennis over het referentiekader van waaruit de actoren het proces waarnemen (Termeer en Van Eeten, 1994).

Communicatie kan een rol spelen in het veranderen van het referentiekader (waarden, normen, overtuigingen, belangen en ervaringen). Dat kan leiden tot gedragsverandering (Aarts en Van Woerkum, 1994).

De instrumentalistische benadering van communicatie gaat er van uit dat tijdige communicatie van *eenzijdig vastgesteld* beleid leidt tot overtuiging, het creëren van een groter draagvlak en het creëren van een voedingsbodem voor de toepassing van instrumenten (Termeer en van Eeten, 1994). Van de communicatie als instrument wordt als onzekerheid genoemd dat de doelstellingen mogelijk niet (geheel) worden gehaald (Aarts en Van Woerkum, 1994). Dat zou voor de interactieve benadering in meerdere mate gelden dan voor de instrumentalistische. Maar uiteindelijk zal beleid dat in interactie tot stand is gekomen beter stand houden en dus robuuster zijn dan eenzijdig vastgesteld beleid (Termeer en Van Eeten, 1994).

Bezemer et al. (1988) pleit voor stimuleren via sociale regulering. Hij beschrijft sociale regulering als een instrument waarbij door het vergroten van de motivatie besluiten op vrijwillige basis in de gewenste richting worden opgeschoven. Hij noemt onder meer voorlichting/educatie:

- leerproces, gewoontevorming, verinnerlijken van gedrag;
- product- en dienstenaanbod, economische prikkels.

De veehouders die aan de enquête deelnamen, hebben signalen afgegeven die in bovenstaande richting wijzen. Zuiver fysieke en financiële instrumenten ervaren de veehouders als knellend en het werkt demotiverend. Behalve uitspraken die veehouders in de enquête hebben gedaan, blijkt dat ook uit literatuur (Frouws et al., 1996, Giessen, 1997). In eerstgenoemde publicatie wordt in feite ook voor een stimulerend beleid gekozen: "Ten eerste dient regelgeving de toets der praktijk te doorstaan, ten tweede wordt de optie van meer speelveldsturing gesuggereerd enzovoort." De complexe regelgeving leidt tot demotivatie (Gorgievski en Giesen, 1997). In een verslag van onder-

zoek onder akkerbouwers komen ook aspecten naar voren die wijzen op het belang van een stimuleringskader van sociale regulering (Jacobs et al., 1997). Vrijheid van handelen scoort het hoogste van alle argumenten om via een vorm van resultaatbeloning te werken en de technische invulling aan de boer over te laten (akkerbouwers willen bijvoorbeeld graag zelf de breedte van de rand bepalen). Verder blijkt uit genoemd onderzoek dat voorlichting en bedrijfsbezoek alsmede het vertrouwen in een contactpersoon hoog scoren als het er om gaat deelname door boeren te stimuleren. Jacobs et al. onderkennen ook het belang van een organisatie: "De invloed van de milieucoöperatie/natuurvereniging is zichtbaar aanwezig."

Van Eeten en Koppejan (1997) noemen de volgende barrières voor effecten van leergedrag:

- geslotenheid; bestaande praktijken van denken en doen kunnen ertoe leiden dat actoren niet gevoelig zijn;
- afwezigheid van alternatieven;
- afwezigheid van prikkels tot verandering, in een stabiele omgeving zijn er weinig prikkels tot verandering;
- de aard van de relatie met de omgeving.

Van Eeten en Koppejan beschrijven ook een aantal bronnen van dynamiek:

- bedreiging met ongeschikte instrumenten (regulering en heffingen) werkt als "stok achter de deur;
- paradoxale werking van doelstellingen: enerzijds soms verstarrend, anderzijds bevorderend. Bepalend is of boeren de doelstellingen (nog) als realiseerbaar kunnen zien of dat deze buiten hun gezichtsveld liggen;
- schakels in de keten: actoren in andere delen van de keten oefenen invloed uit;
- bedrijfsvergelijkingen breken de black box van het primaire proces open: ze vormen een belangrijke bron van dynamiek;
- de bringers van de boodschap: van wie is de informatie afkomstig?;
- ontvankelijkheid.

Als we deze informatie op ons laten inwerken, dan zijn de voorwaarden voor resultaat via een interactieve benadering van communicatie aanwezig:

- boeren ervaren de omgeving als verre van stabiel;
- er zijn alternatieven: kennismaken van de bedrijfsstrategie en -resultaten van integratiegerichte boeren kan leiden tot het inzicht dat via een wijziging van de strategie:
 - * de eigen doelstellingen beter kunnen worden bereikt;
 - * de mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer op het bedrijf toenemen;
 - * de waardering door de samenleving kan toenemen.

In beleidskringen horen we nog wel eens de vrees dat bijvoorbeeld beloning op resultaat niet zou werken omdat na de meting van het resultaat er ge-

vaar zou bestaan dat boeren de situatie weer in de oude staat terugbrengen. Wij denken dat die vrees ongegrond is *als een interactieve benadering van communicatie* de hoeksteen van stimuleren wordt. Dan wordt gedrag *verinnerlijkt*. Waar dat toe leidt? Daarvoor citeren we enkele deelnemers:

"De boer wil vrij zijn in zijn manier van aanpak en hij wil voelen dat hij het vertrouwen heeft. *Hij vindt het plezierig als hij resultaat ziet van iets waarvoor hij zelf heeft gekozen*".

"Geld stimuleert, *maar ook het constateren dat maatregelen resultaat opleveren*".

Hieruit blijkt dat het op deze wijze bereikte resultaat wordt gekoesterd en niet om zeep gebracht!

8. CONCLUSIES

Hoofdconclusies

1. De integratiegerichte bedrijfsstrategie biedt meer mogelijkheden voor verweving van agrarisch natuurbeheer op bedrijfsniveau dan de productiegerichte.
2. De low-cost strategie van de integratiegerichte melkveehouder leidt tot een hoger nettobedrijfsresultaat, arbeidsopbrengst, ondernemersinkomen en gezinsinkomen. Dat is een gevolg van die bedrijfsstrategie en niet te verklaren uit inkomsten uit natuur.
3. Bedrijfstrategieën zijn niet star en verweving van landbouw met agrarisch natuurbeheer hoeft niet op gespannen voet te staan met economische duurzaamheid. Dat biedt mogelijkheden voor verweving van landbouw en natuur.
4. De ervaringen die veehouders hebben met beleidsinstanties, de politiek en maatschappelijke organisaties hebben grote invloed op hun motivatie ten opzichte van (in dit geval) agrarisch natuurbeheer. Verschil in ervaringen is grotendeels verantwoordelijk voor verschil in motivatie tussen gebieden.
5. Verschil in de bedrijfsstrategie van boeren biedt ook mogelijkheden voor landschappelijke diversiteit op gebiedsniveau.
6. Boeren willen voelen dat ze het vertrouwen hebben. Het zien van resultaten van een aanpak waarvoor ze zelf hebben gekozen, leidt tot koestering van die resultaten.

Deelconclusies

1. De gerichtheid van de veehouder bepaalt zijn strategie. Deze kan integratie- of productiegericht zijn. Eerstgenoemde groep integreert de signalen uit de maatschappij in de bedrijfsvoering, de tweede groep let er op wat deze signalen in directe zin voor de productie betekenen.
2. (Sterk) integratiegerichte melkveehouders voelen zich minder bedreigd door een lagere productie. Een hoge productie is voor hen geen kritische succesfactor. Zij zijn meer geneigd ook voordelen in agrarisch natuurbe-

heer te zien, bijvoorbeeld in een beter imago naar de samenleving, het wonen in een mooie omgeving of het genereren van extra inkomen.

3. Productiegerichte veehouders voelen zich door agrarisch natuurbeheer meer bedreigd omdat een voor hun waarneming kritische succesfactor, een hoge productie, onder druk staat.
4. Maatregelen ten behoeve van agrarisch natuurbeheer die belangrijke gevolgen voor de productie hebben, worden minder gemakkelijk met de agrarische bedrijfsvoering verweven naarmate de veehouder productiegerichter denkt. Ook integratiegerichte veehouders kunnen met bepaalde maatregelen moeite hebben (bijvoorbeeld een hoge grondwaterstand).
5. Integratiegerichte veehouders hanteren lagere inputs voor kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Er is daardoor sprake van lagere mineralenoverschotten. Ze hanteren een voorzichtiger voerstrategie. Dat leidt gemiddeld tot een nauwelijks lagere melkproductie per koe, maar wel tot lagere voerkosten. Integratiegerichte melkveehouders realiseren ook lagere vaste kosten.
6. Bij slechte ervaringen met beleidsinstanties en maatschappelijke groeperingen laten integratiegerichte boeren een "nee tenzij" horen tegen natuur op hun bedrijf. Productiegerichte boeren zeggen bij positieve ervaringen "ja, mits".
7. Communicatie tussen belanghebbenden waarbij het leren van elkaar voorop staat, leidt tot meer vertrouwen tussen boeren, beleidsinstanties en maatschappelijke organisaties.
8. Communicatie tussen boeren met verschillende bedrijfsstrategieën leidt tot verbetering van de bedrijfsresultaten en meer ruimte voor agrarisch natuurbeheer op bedrijfsniveau.
9. Convenanten met regionale verenigingen van boeren leidt tot meer onderling vertrouwen, gebruik maken van verschillen in bedrijfsstrategie en duurzame resultaten op het gebied van agrarisch natuurbeheer.

9. AANBEVELINGEN

9.1 Landbouw(bedrijfsleven)

1. Geloof in eigen kunnen. Ontwikkel zelf een visie en een strategie hoe je met natuur in het bedrijf wilt omgaan. Ga op basis daarvan het gesprek aan met overheden en natuurbeschermingsorganisaties. Werk daarbij samen met collega-boeren.
2. Richt de blik eens op veehouders met een andere bedrijfsstrategie. Dat biedt mogelijk aanknopingspunten voor een beter bedrijfsresultaat en meer mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer. Bepaalde wensen van de samenleving zullen dan minder bedreigend overkomen.
3. Werk bij de uitvoering van agrarisch natuurbeheer samen met collega-boeren. Dan zijn er meer mogelijkheden voor een leuk resultaat op regionaal niveau. Op bedrijfsniveau kan natuur gestalte krijgen op een wijze die past bij de eigen strategie.
4. Laat de samenleving en maatschappelijke organisaties zien waarmee je bezig bent. Stel bedrijven open en werk zodoende aan het imago. Luister naar de wensen van de samenleving en ga na hoe die in de bedrijfsvoering zijn op te nemen.

9.2 Beleid

1. Stimuleer op basis van een interactieve benadering van communicatie (interactie tussen boeren, voorlichting en beleidsmedewerkers). Als boeren zelf de mogelijkheden van verweving zien en kunnen toepassen op hun wijze wordt het resultaat gekoesterd en uitgebouwd.
2. Beperk stimulering niet tot vergoeding van "gederfde productie". Dat past niet bij de ondernemende instelling van integratiegerichte boeren en sluit niet aan bij de variaties in bedrijfsstrategie.
3. Maak meer gebruik van convenanten met regionale verenigingen van boeren. Stel de doelstellingen vast op *gebiedsniveau* in overleg met belanghebbenden en geef strategische ondersteuning via deze verenigingen. Dat leidt tot meer flexibiliteit voor bedrijfsstrategieën van boeren, gebruik maken van de verschillen in bedrijfsstrategie, voor boeren het gevoel mee te kunnen denken over de eigen toekomst en bovendien duurzamer natuurresultaten.
4. De sterk integratiegerichte strategie van boeren met een biologische bedrijfsvoering biedt grotere mogelijkheden voor verweving met natuur. Stimuleren van deze vorm van landbouw past in een stimulerend beleid voor natuur.

9.3 Kennisinstellingen

1. Heb oog voor de grote diversiteit in bedrijfsstrategie tussen boeren. Oplossingen die wij vanuit onze kennis als vanzelfsprekend beschouwen, passen niet altijd in de belevingswereld van boeren.
2. Kies bij het creëren van oplossingen de invalshoek van *bedrijfsstrategieën*. Kijk vanuit die invalshoek naar mogelijke aanpassingen van de bedrijfsvoering en de bedrijfsopzet. Boeren nemen hun beslissingen lang niet altijd op de bekende technisch-economische gronden.
3. Betrek de praktijk bij het bedenken van oplossingen. Wellicht komen we dan op alternatieven van vergelijkbaar ecologisch niveau, maar die beter in de belevingswereld van de boer passen.
4. Creëer oplossingen voor vormen van resultaatbeloning die rekening houden met locatieverschillen. De tijd die verstrijkt voordat een bepaald ecologisch niveau wordt bereikt, blijkt per locatie aanzienlijk te verschillen.

9.4 Voorlichting

1. Strategieverschillen tussen boeren omvat meer dan combinaties van technisch-economische bedrijfsonderdelen. Schenk meer aandacht aan strategievergelijkingen.
2. Bedrijfsstrategieën zijn niet star; een low-cost strategie en verweving van agrarisch natuurbeheer met de bedrijfsvoering vertoont verrassende parallellen. Dat biedt aanknopingspunten voor innovatieve oplossingen.
3. Zorg voor een brede kijk op het landbouwbedrijf. Inzicht in verschillen in gerichtheid en bedrijfsstrategieën betekent inzicht in de economie van het geheel. Dan is het mogelijk maatwerk te leveren, ook op het gebied van agrarisch natuurbeheer.
4. Breng boeren met verschillende bedrijfsstrategieën met elkaar in contact bijvoorbeeld in studieclubverband. Dat geeft hen inzicht in nieuwe mogelijkheden voor zowel verbetering van de bedrijfsresultaten als verweving van natuur met de bedrijfsvoering.

LITERATUUR

- Aarts, M.N.C. en C.M.J. van Woerkum (1994)
Wat heet natuur? de communicatie tussen overheid en boeren over natuur en natuurbeleid; Wageningen, Vakgroep Voorlichtingskunde, Landbouwniversiteit Wageningen
- Bezemer, H., W.T. de Groot en G. Huppes (1988)
Instrumenten voor milieubeleid; Alphen aan de Rijn, Samsom H. D. Tjeenk Willink
- Bruin, R. de en J.D. van der Ploeg (1991)
Maat houden. Bedrijfstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier; Bos- en Landschapsbouw Friesland/Groningen; Landbouwniversiteit Wageningen
- Buys, J.C. (1995)
Naar een natuurmeetlat voor landbouwbedrijven; Utrecht, Centrum voor Landbouw en Milieu
- Eeten, M.J.G. van en J.F.M. Koppejan (1997)
De rol van instrumenten en leergedrag bij de reductie van hulpbronnen-gebruik en emissies in de landbouw; Deelstudie D2: Oplossingsrichtingen bestuurlijk-juridisch instrumentarium. Onderzoek Hulpstoffen en Energie in Landbouwsystemen in 2015 (*Heli 2015*); Delft, Sectie Beleidskunde, Faculteit der technische Bestuurskunde TU Delft
- Frouws, J., N. Oerlemans, M. Ettema, E. Hees, R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg (1996)
Naar de geest of naar de letter; Een onderzoek naar knellende regelgeving in de agrarische sector; Circle for Rural European Studies; Wageningen Landbouwniversiteit Wageningen
- Gorgievski, M.J. en C.W.M. Giesen (1997)
Veranderende beroepsperspectieven in de agrarische sector; Een verkennende sociaal-psychologische studie onder echtparen in de melkveesector; Utrecht, Universiteit Utrecht, vakgroep KPG
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, T. de Haan en S.R.M. Janssens (1998)
Landbouwbedrijven met natuur: hoe zien die eruit? Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 3.167, Deel 1

- Jacobs, A.F.M., G.A.A. Wossink en G.R. de Snoo (1997)
Randverschijnselen, evaluatie deelname en inpasbaarheid DLG-experiment randenbeheer; Utrecht, Dienst Landelijk Gebied voor ontwikkeling en beheer (DLG), Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie; Wageningen, Landbouwuniversiteit (LUW); Leiden, Centrum voor Milieukunde (CML)
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1995)
Dynamiek en vernieuwing; Den Haag, Tweede Kamer; vergaderjaar 1994 - 1995, 24 140, nrs. 1-2
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1997)
Programma Beheer, het beheer van natuur, bos en landschap binnen en buiten de Ecologische Hoofdstructuur; Den Haag, Ministerie van LNV; Juni 1997
- Oomes, M.J.M., R.H.E.M. Geerts en H.J. Altena (1998)
Effecten van vernatten en afplaggen op verschralling en vegetatie; In: M.J.M. Oomes en H. Korevaar (red.); *Herstel van natte, soortenrijke graslanden*. Themaboek (in druk); Wageningen, Instituut voor Agrobiologisch en Bodemvruchtbaarheidsonderzoek (AB-DLO)
- Oostindie, H en R. van Broekhuizen (1997)
Passen en meten; Een praktijkonderzoek naar de inpasbaarheid van beheersovereenkomsten; Wageningen, Landbouwuniversiteit Wageningen; LBL publicatiereeks nr. 100
- Ploeg, J.D. van der en D. Roep (1990)
Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse weidegebieden; Nieuwe perspectieven voor beleid en belangenbehartiging; Haarlem, Katholieke Land- en Tuinbouwbond; Wageningen, Landbouwuniversiteit Wageningen
- Ploeg, J.D. van der, S. Miedema, D. Roep, R. van Broekhuizen en R. de Bruin (1992)
Boer bliuwe, blinder...!; Bedrijfsstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven; Wageningen, AVM/CCLB, Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen
- Renting, H., R. de Bruin en E. Pohlman (1994)
Bruggen bouwen. Een integrale aanpak van landbouw, milieu, natuur en landschap in Eastermar's Lânsdouw. Circle for Rural European Studies. Landbouwuniversiteit Wageningen
- Termeer, C.J.A.M., en M.J.G. van Eeten (1994)
Communicatie in beleidsnetwerken, een literatuurstudie; Deelrapport 2 van het project Communicatie bij beleidsvorming; Wageningen, Informatie- en Kenniscentrum Natuurbeheer; Werkdocument nr. 55

BIJLAGEN

Bijlage 1 Samenvatting van de denklijnen van de integratiegerichte melkveehouder en de productiegerichte melkveehouder

	integratiegericht	productiegericht
<i>doelstellingen (belangrijk)</i>	plezier in het werk, de wereld voeden, grond in goede staat doorgeven wonen/werken in mooie omgeving schoon milieu vrije tijd	plezier in het werk, hoog inkomen grond in goede staat doorgeven schoon milieu wonen/werken in mooie omgeving
<i>doelstellingen (onbelangrijk)</i>	geen	vrije tijd
<i>strategie (belangrijk)</i>	arbeidsefficiency verzorgen natuur op bedrijf eenvoudige bedrijfsvoering voederwaarde ruwvoer	voederwaarde ruwvoer arbeidsefficiency bedrijf vergroten veel melk per koe
<i>strategie (onbelangrijk)</i>	eigen mechanisatie zelf repareren veel koeien per hectare fokmateriaal veel melk per koe inkomen buiten melkvee	inkomen buiten melkvee weinig schulden
<i>infobronnen (belangrijk)</i>	eigen bedrijf voorlopers boekhouder vergelijkbaar bedrijf	eigen bedrijf boekhouder vakbladen vergelijkbaar bedrijf rijksoverheid

<i>infobronnen</i> (onbelangrijk)	integratiegericht	productiegericht
<i>knelpunten</i>	<p>Ver. Natuurmonumenten</p> <p>melk- en vleesprijzen bedrijfsvername</p> <p>acceptatie productiesystemen afzet biologische producten grote arbeidsbehoefte bemoeienis van buiten ruimtegebrek/extensivering veeziekten</p>	<p>Ver. Natuurmonument, CLM</p> <p>melk- en vleesprijzen bedrijfsvername mest-en milieuprobleem grondonttrekking/ruimte</p>
<i>oplossingen</i>	<p>biologische bedrijfsvoering aanbieden landschapsbeheer aanbieden streekproducten groei van het bedrijf</p>	<p>relatie boer/burger veeziekten</p> <p>groei van het bedrijf</p> <p>bedrijf verplaatsen binnen/buitenNederland</p>
<i>denken over natuur</i>	<p>noemt natuurbeeld is mogelijk op bedrijf (deels zonder betaling)</p>	<p>sterk afwerend moeilijk op bedrijf betaling noodzakelijk als men al wil</p>
<i>invloed maatschappij</i>	<p>sterk op veel onderdelen positief</p>	<p>gering op weinig onderdelen negatief, vooral de politiek</p>

integratiegericht		productiegericht	
kennis van agrarisch natuurbeheer (gemiddelde score op schaal van 1 - 10 over de drie veenweidegebieden)			
-	<ul style="list-style-type: none">* bedragen* technisch* doel	beheersovereenkomst 6,5 3,0 5,0	4,5 3,0 2,0
-	resultaatbeloning <ul style="list-style-type: none">* bedrag gruttonest* bedrag slootkant* techn. bloemrijk grasl.* techn. slootkantbeh.	vrijwel altijd (veel) te laag, gemiddeld op 40% gem. 2,5 x zoveel 7,5 5,0	7,0 7,5
-	per gebied (excl. bedragen resultaatbeloning) <ul style="list-style-type: none">* Noord. veenweide* W-Utr./ZdHoll. Nrd. Lek* Alblass./Vijfheerenl.	5,2 4,5 6,4	4,2 6,6 2,7
argumenten voor/tegen:			
-	weidevogelbeheer <ul style="list-style-type: none">* argumenten* oorzaak* voordelen* wanneer wel	aanpassing bedrijfsvoering/inkomensdaling; kraaien en vossen schade aan vogel(nesten) verhoging van de grondwaterstand imago samenleving deel percelen als inkomensdaling meevalt geen hogere grondwaterstand extra inkomen	geen geen hogere grondwaterstand nestbescherming opbrengstderving moet worden vergoed wil niet: lage ruw voerkwaliteit vraagt meer krachtvoer: probleem met MINAS

	integratiegericht	productiegericht
- <i>bloemrijk grasland</i> * argumenten	aanpassing bedrijfsvoering/inkomensdaling heb biologisch bedrijf	lagere ruwvoerproductie en - kwaliteit grote rotzooi nadelig voor MINAS ik wil modern bedrijf verlaging N-niveau
* oorzaak	imago samenleving	geen
* voordelen	extra inkomen beter milieu	imago samenleving beter milieu
* wanneer wel	met ecologisch bedrijf	eventueel als wordt betaald als ik extra grond krijg nee, te lage opbrengst grond te duur
- <i>slootkantbeheer</i> * argumenten * oorzaak	mooi gezicht; aanpassing bedrijfsvoering/inkomensdaling afrastering: niet nodig en kost opbrengst/kwaliteit breedte van 2 X 2 meter vanuit de sloot	onkruid op perceel
* voordelen	imago samenleving slootkant niet intrappen inkomen	geen
* wanneer wel	geen afrastering max. 1 meter vanuit de sloot op de eigen manier	extra grond

<p><i>landschapsbeheer</i></p> <ul style="list-style-type: none"> * argumenten * voordelen * wanneer wel 	<p>integratiegericht</p> <p>beter milieu imago samenleving</p> <p>spreekt aan, mooie omgeving imago samenleving extra inkomen beter milieu (natuur) als boer zelf plan maakt</p> <p>vertrekt vanuit de kansen die er zijn voor imago, inkomen en verbreding</p>	<p>productiegericht</p> <p>bedrijfsvoering aanpassen kost teveel inkomen bedrijf ongeschikt te bewerkelijk geen; nadelen: gewasgroei, arbeid</p> <p>overhoekjes, maar niet overal mits vergoed alleen op extra grond</p> <p>vertrekt vanuit de bedreiging die het voor de normale bedrijfsvoering heeft</p>
<p>samenvattend: (<i>reacties natuurplannen</i>)</p>		

Bijlage 2 Minima en maxima van enkele bedrijfsgegevens per bedrijfsgroep, ingedeeld naar gerichtheid
(gespecialiseerde melkveebedrijven, boekjaar 1995/1996)

Kengetal	Sterk integratiegericht		Nuance-integratiegericht		Nuance-productiegericht		Sterk productiegericht	
	minimum	maximum	minimum	maximum	minimum	maximum	minimum	maximum
Aantal melkkoeien in eigendom	29	84	24	104	76	111	26	153
Oppervlakte cultuurgrond (ha)	20	53	15	75	40	57	19	90
Melkproductie per bedrijf (ton)	159	626	163	740	535	859	182	1.138
Kg melkproductie per hectare	7.172	15.151	7.050	11.585	12.777	21.336	9.409	18.998
Melkproductie per melkkoe	5.471	7.720	5.310	7.445	6.517	8.570	6.426	8.400
Vergoeding voor natuur per bedrijf	0	30.700		4.920	0	2.000	0	1.312
Vergoeding voor natuur per hectare	0	772	0	102	0	35	0	70
Volwaardige arbeidskracht (vak)	1,0	3,0	1,0	3,0	1,3	2,3	1,0	3,0
Aantal ondernemers	1,0	2,0	1,0	2,0	1,0	2,0	1,0	4,0
Standaardbedrijfseenheden (sbe)	151	518	111	529	371	497	128	737
Sbe per vak	126	240	111	287	185	285	116	273

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.